

Tavak és malmok a Gerje-patak mentén

„Itten a lapályon
Egy ér nyúlik végig, meg se' mozdul habja,
Csak akkor loccsan, ha egy-egy halászmadár
Szárnyával megcsapja,
Szép fővény az alja,
Egészen lelátni sárga fenekére,
A lusta piócák s a futó bogarak
Tarka seregére.”
Petőfi Sándor: Kiskunság (részlet)

A Gerje-patak a Duna–Tisza közén, a Kiskunság szomszédságában, a Cserhát délkeleti nyúlványaiban, 140 méternél kisebb tengerszint feletti magasságban ered, a Pilis városának déli részén található Beleznay-kastélykert Csillag lovardája melletti tóforrásból. A ritka, síkvidéki forrás vidéke lápi tőzeges területen fekszik. A 49,9 km hosszúságú Gerje-patak a 25,5 km-es Perje-patakkal – amely Tápiószentmártontól délkeletre, 100 méter tengerszint feletti magasságban ered – Körösetétlen határában találkozik. A Gerje–Perje főcsatorna Tiszavárkony közelében, Tószeg alatt ömlik a Tiszába.¹

A Gerje pataknev – amelyet 1368-ban említenek először a korabeli források – Cegléd Árpád-kori határrésznevéből származik.² A két patak, vagy – ahogyan ezen a tájon nevezik – ér, tulajdonképpen a korábbi vízfolyások medrében épített csatorna. Ezek a vízfolyások a rendezés előtt gyakran okoztak árvizeket a környező településeken, ezért hozták létre 1812-ben a Gerje–Perje Vízzabályozó Társulatot, amely 1896-ig működött.³ A társulat alapszabálya szerint a Gerje és Perje vizeinek szabad lefolyását akarták biztosítani és a tószegi paládics-várkonyi árteret megszabadítani a hátulról bele ömlő belvizektől. A Perje-csatorna kiásását 1812–16 között Balla Antal, Pest vármegye mérnökének tervei és felügyelete alapján valósították meg. Az irsai határtól Tószegig húzódó vonalon ásatott csatornát Krakónak nevezték el. A Gerje és a kőrösi ér völgyében csak kisebb munkákat végeztek. A Perje-csatorna a Cserhátról leömlő vizeket a tószegi határban fekvő Tiszarétre vezette, így megakadályozta Cegléd, Törtel és Tószeg lapályos területeinek elöntését. Az 1848–49-es szabadságharc után a gyakori esőzések és talajbemosódások megrongálták a csatornák medrét, ezért 1853-ban új tervekét készítették, amelyek a Gerjét is szabályozva, a Perjét is újra alkalmassá tették a felszíni áradások gyors levezetésére. Cegléd vidékének vízzabályozása során a belterülettől délre fekvő mocsaras-vízállásos területen is újabb csatornát építettek, amely az Új-árok nevet kapta, a régi malomcsatorna neve pedig Gerje-árok volt.

1 Cegléd története. Szerk. *Ikvai Nándor*. (Studia Comitatus 11.) Szentendre, 1982. 30–104.

2 *Hídvégi Lajos*: Pusztabokrok. Adatok a Cegléd környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és földrajzi nevek alapján. Cegléd, 1984. 86.

3 *Háy Mór*: A Gerje és Perje vízzabályozó társulat története 1812–1896. Cegléd, 1896. 3.

A Gerje-árok nevének történetét monda őrzi:

„Élt egyszer a mai Gerje helyén egy szegény ember. Ez az ember egyszer elhatározta, hogy kimegy a földre. Meghagyta a feleségének, hogy délbe vigye utána az ebédet. A feleség így szólt:

– Hol talállak meg?

– Majd barázdát húzok, gyere azon.

Élt azon a vidéken egy Gerje nevű sárkány. Mikor meglátta a barázdát, rögtön tudta, hogy ezen valaki majd megy. Eltaposta és egy másikat húzott az ő palotájához.

Megy délben az asszony a barázdán. Mikor látta, hogy a barázdá a sárkány palotájába vezet, azt hitte, hogy az ura a sárkány szolgálatába állt, bement a palotába. Ott a sárkány megfogta az asszonyt, mondta neki, hogy főzzön és mosson rá.

Este mén haza a szegény ember, látja, hogy a felesége nincs otthon. Elindult a barázdán és elért a sárkány palotájáig. A felesége az ablakban könyökölt és sírt. Amikor az urát meglátta, elébe szaladt és így szólt:

– Jaj, kedves uram, meneküljünk míg a sárkány föl nem ébred, gyűjtsuk rá a palotát, hadd égjen el, még hírmondója se maradjon.

Fölgyújtották a palotát, a sárkány elégett, nem maradt utána semmi, csak a monda és a barázdá, aminek a neve Gerje-árok.”⁴

A Gerje forrásvidéke Pilisnél (A szerző felvétele)

---

4 Hidvégi 1984. 86.

A Gerje elnevezés a 20. századra már a fő- és az összes mellékcsatornára is kiterjedt. A millennium óta számottevően nőtt a csatornák hossza és vízbefogadó képessége, hiszen közel 55 km hosszúságú volt a bővítés. Jelenleg a Gerje és a Perje közel azonos vízgyűjtővel rendelkezik.

A Gerje és a Perje szabályozása előtt több természetes tó is volt a két vízfolyás mentén. Ezek halban gazdag tavak, tavacskák voltak. Cegléd határában a Gyergyefő, vagy Gerjefő és a Szarvastó, a mikebudai határban a Gáttó (az Ugyerok), az ún. Óreg szőlők között, észak felé a Cigányszék, Nagyszék, a Vargyasi víz, délen pedig a Szarka-tó, a Kisteleki-tó és a Sóska-fás-tó nevét említik a feljegyzések.⁵ Az 1368–1476 között íródott oklevelekben már szerepelnek ezek a vizek. A tavak olyan gazdagok voltak halakban, hogy a ceglédiek adójukat sokszor halban fizették a klarissza apácáknak a 17. században.⁶ Ma már csak nádist találunk a Cigányszéken, a tocsogók kiszáradtak a hosszú, száraz időszakok miatt. Sajnálatos módon ez a terület a kárpótlási földalag része lett.⁷ A hajdan sok száz gulipánnak helyet adó térségről teljesen eltűnt a piros lábú, túszerű csőrrel rendelkező, kecses gólyatölcs is, melynek korábban a ceglédi terület jelentős fészkelő helye volt. A Gerje menti tőzegtelepek kitermelése után csupán néhány sekély tavacska („Tőzeges”) maradt.

A Gerje-patak és környezetének állat- és növényvilága ennek ellenére igen változatos. A lassan folyó patakban, oxigénszegény körülmények között is megél a réti csík (*Misgurnus fossilis*) és a ritkábban előforduló lápi póc (*Umbra krameri*). A kifejlett példányok a szabad levegőn, vagy a tocsogókban akár hosszabb időt is elviselnek. A középkorban olyan nagy számban fordult elő a Gerje felső folyásánál a csikhal, hogy magát a patakot is Csíkosnak nevezték. Cegléd környékén is annyi volt belőlük, hogy bőjt idején a nép a töltött káposztában a sertéshúst csikhallal helyettesítette, innen ered a nevezetes ceglédi csíkos káposzta elnevezés.

A tarajos götte (*Triturus cristatus*), a zöld levelibéka (*Hyla arborea*), a vízisikló (*Natrix natrix*), és a mocsári teknős (*Emys orbicularis*) ma is megtalálható a Gerje környékén. Az utóbbi csak a tiszta vizet kedveli. A Gerje madárvilága is igen gazdag, a Magyarországon megfigyelt mintegy 330 faj közül 200 Cegléd környékén is előfordul. A nádasok leggyakoribb lakói a foltos nádiposzáta (*Acrocephalus schoenobaenus*) és a nádi tücsökmadár (*Locustella luscinioides*). A régi nádasokat szívesen keresi föl a cserregő nádiposzáta (*Acrocephalus scirpaceus*). A nyílt víz fölött a dankasirály (*Chroicocephalus ridibundus*), a halászcser (*Sterna hirnudo*) és a kormos szerkő (*Chlidonias niger*) a legtöbbször föltűnő faj. A ceglédi táj ornitológusai közül Paulovits Károly és Dalotti Aladár érdemel említést.

A növényvilág legkülönlegesebb tagjai az orchideák. Cegléd növényföldrajzi szempontból a *Neogradense* és a *Praematricum* flórajárás határán fekszik, ahol a gerjei és a dunai homok találkozik a csernozjom és barna erdőtalajokkal. Mindez kedvező feltételeket teremt az orchideák elszaporodásának. Hazánk pókbangó (*Ophrys sphegodes*) állományának nagy része található a Gerje mentén, de jelentős a mocsári orchidea (*Orchis laxiflora*) és a poloskaszagú kosbor (*Orchis coryophora*) egyedek száma is.⁸ A területen a növényzet

5 Dr. Oppel Jenő: Cegléd múltja. In: Cegléd. Szerk. Kolofont József. (Magyar városok monográfiája 10.) Budapest, 1931. 15.

6 Szilágyi Miklós: Halászat a Cegléd környéki kisvizéken. In: Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk. Ikvai Nándor. (Studia Comitatus 2.) Szentendre, 1973. 173–186.

7 Surányi Dezső: A ceglédi éden képei. Barangolások a Dél-Pest megyei kistájban. Cegléd, 2008. 57–100.; Surányi Dezső: Éden a Duna-Tisza közi Pest megyében. Cegléd és környékének természetvédelmi értékei. Budapest, 1992. 45–95.

8 Nagy Rita – Höhn Mária – Udvardy László: A Ceglédi-rét (Csíkos-szél) Természetvédelmi Terület flórája és természetközeli vegetációjának térképe. Kitaibelia, 14. évf. 2009. 1. sz. 117–122.

Az albertirsai Malom-tó (A szerző felvétele)

megfelelő vízellátását a réti dolomit biztosítja. A Duna–Tisza közti szikes tavak vízből dolomit formájában kivált a kalcium, ami ún. „padot” képezett az aljzaton, majd a tavak kiszáradása után, a gyepek alatt megtartotta a vizet.⁹ Ez az orchideák fennmaradása számára létfontosságú.

A középkorban a Gerje vizét magas gáttal megemelték és vizét zsilippel zárták el, amely sík területen tóvá szélesedett Alberti határában. A település mai neve Albertirsa, de a 15. században még két faluként tartották számon, Alberti és Irsa néven. Irsa helységnév szláv eredetű szóból származik, jelentése égerfa, amely a vizes élőhelyek jellegzetes faja.¹⁰ A Gerje különböző szakaszait más-más néven nevezték, volt Marashti, Malomárok, Csikos (Chykus) patak. A ma is meglévő, több mint 600 éves albertirsai horgásztó 1411-ben már létezett, amikor Alberthy-i János feleségét, Margit asszonyt a váci káptalan – Zsigmond király parancsára – beiktatta a „Chykus folyó mellett 24 királyi mértékű elhagyott telekbe”.¹¹ Jogot nyert, hogy malmot építhetett és halászhatott, innen származik a tó neve, amit ma is Malom-tónak neveznek. A patak neve arra utalt, hogy sok csíkkal volt benne, amit sokszor kézzel fogtak ki, mivel a hal kedvelte a víz alatti partoldalakat. Az ország három részre szakadása idején a molnár, aki árendába kapta a malmot, adózott a töröknek és a Felvidékre menekült földesúrnak is. A Budai szandzsák 1562. évi összeírásában szerepel a malomkerekek száma, amelyek után vetették ki az adót.¹² A török uralom után is halásztak

9 Molnár Béla: Hiperszalin tavi dolomitképződés a Duna–Tisza közén. Földtani Közöny 110. évf. 1980. 45–64.

10 Pesty Frigyes: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Jegyz. Horváth Lajos. (Pest Megyei Téka 6.) Szentendre, 1984. 8–9.

11 Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták (1002–1437). Budapest, 1982. 344.

12 Káldy Nagy Gyula: Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Budapest, 1985. 126.

a tóban és fölújították a malmot, amely a 18. században a Szeleczyk bárók birtokába került, később az Almásyak, majd a Szapáry grófok használták.¹³ Túlélte a 19. századot, sőt a II. világháborút is. 1945-ben még működött, 1948-ban bontották le a malomházat és vetették tűzre a malomkerekeket. A tó ma szépen rendezett horgásztó, a Közép-Tisza-Vidéki Horgász Egyesületek Szövetségének a tagja.

A Gerje folyása mentén azonban nem ez volt az egyetlen malom a századok során. Irsán is létezett halastó és vízimalom. Irsai Antalé volt, amíg a király, V. László el nem kobozta minden vagyonát, mert hamis pénzt veretett. A király tovább adományozta a birtokot Kozmai László fiainak. Az adománylevél jelzi a malom és a tó jelenlétét: „aquis fluvii piscinis piscaturis”.¹⁴ Ennek, az azóta eltűnt vízimalomnak a közelében született, és töltötte gyermekkorát Politzer Ádám (1835–1920) bécsi fül-orr-gégész professzor, a világ első fülészeti klinikájának megalapítója. Az ő nevéhez fűződik a Politzer-ballon kifejlesztése, amely a dobüreg izzadmányainak eltávolítására szolgál.¹⁵

A Gerje folyását követve Berceken (Ceglédbercel) a patak Molnárárokként volt ismert, és a 19. század eleje óta működött rajta malom. Közéleben, a Farkasszigetnél őrölt a klarissza apácák felső vízimalma. Vízét a Gáttóból nyerte. Lejjebb, a Tölösben forgott a ceglédi uradalom alsó malma. A Gerjekönyökben már a 17. században működött egy vízimalom, a Várócziaké, majd később még öt magánkézen levő.¹⁶

Cegléd nevének eredete is szorosan kapcsolódik a vizes területhez. Pais Dezső kiváló nyelvész professzor mutatta ki „Egy fűzfa név” című cikkében, hogy a város neve a cegle vagy cigle fa, azaz a fűzfa szóból ered.¹⁷ Egy 1290-ben megjelent oklevélben már találkozunk ezzel a szóval. Feltételezhető, hogy ez a faj jellegzetes volt a város területén, azaz nedves, mocsaras területen növekedett.

A török hódoltság idején Cegléden 11 malom után adóztak. A város legismertebb vízimalma a Pitli malom volt, amely a város déli részén épült. Az alsó malommal együtt az 1830-as évek végén körülbelül 215 tonna gabonát őrölt évente.¹⁸ 1850-ben még 8 gátasmalom működött a város határában. A malmok többsége két kerékre járt és alulcsapósak voltak, vizüket gáttavakból nyerték.

A Gerje-patak vidéke (Google)

13 Szántó József: Albertirsa képes krónikája. Helytörténeti olvasmányok. Albertirsa, 2001. 163.

14 Hidvégi Lajos: Pusztabokrok II. Adatok Alberti, Irsa, Dánszentmiklós és Mikebuda településtörténetéhez. Albertirsa Barátainak Köre, Albertirsa, 1990. 153.

15 Hidvégi Lajos: Albertitől a világhírig. Száznegyven éve született Politzer Ádám. Ceglédi Hírlap, 1975. okt. 15. [1.]

16 Hidvégi Lajos: Vízimalmok a Gerjén. Ceglédi Hírlap, 1980. aug. 31. [1.]

17 Sárkány József: Cegléd az irodalomban. A ceglédi Kossuth-gimnázium Györffy István nép- és tájkatató szakosztályának gyűjtéséből. Kossuth-Gimnázium Önképzőköre, Cegléd, 1943. 21.

18 Néprajzi szemelvények Cegléd malomiparáról. Szerk. Bihari-Horváth László: (Szemelvények Cegléd Néprajzából I.) Cegléd, 2011. 8–11.

A malmok alulcsapós vízikereke a víz sodrását hasznosította, amit azonban – általában lassú lévén – a patakok szabályozásával fel kellett gyorsítani, gátakat kellett építeni. A gátasmalmok működése szakaszos volt, főként az őszi csapadékos időszakban, illetve a tavaszi hóolvadás idején öröltek, amikor a víztároló malomtavakban összegyűlt a malmok meghajtásához szükséges vízmennyiség. Főként gabonát öröltek bennük. Többségük egyéges örleményt adott, majd különböző szitákon választották el a korpát a lisztől. Ettől csak a Pitli malom örleménye tért el, amely különválasztotta a korpát, a kenyérlisztet és a lánglisztet, azaz a legfinomabb minőségű lisztet. Sajnos ezek a régi vízimalmok a patakok szabályozása miatt mára már mindenütt eltűntek. Az 1850-es években a ceglédi malmoknak is csupán 10–15%-a lehetett gátasmalom, helyüket átvették a szárazmalmok, amelyek gazdaságosabban működtek.

A patakok szabályozása jelentősen megváltoztatta a Gerje környékének életét. Az iparosodás, a technikai fejlődés felgyorsulása a természeti táj rombolásához vezetett. Védjük meg a még itt lévő növény és állatvilágot!

Langó Zsuzsanna

A Tisza tokaji átkelőhelye

Rövid dolgozatomban¹ a Tisza tokaji átkelőhelyét és a város történeti tájhasználatát foglalom össze, mellőzve a történeti földrajz és humán ökológia egyéb tárgyköreit.

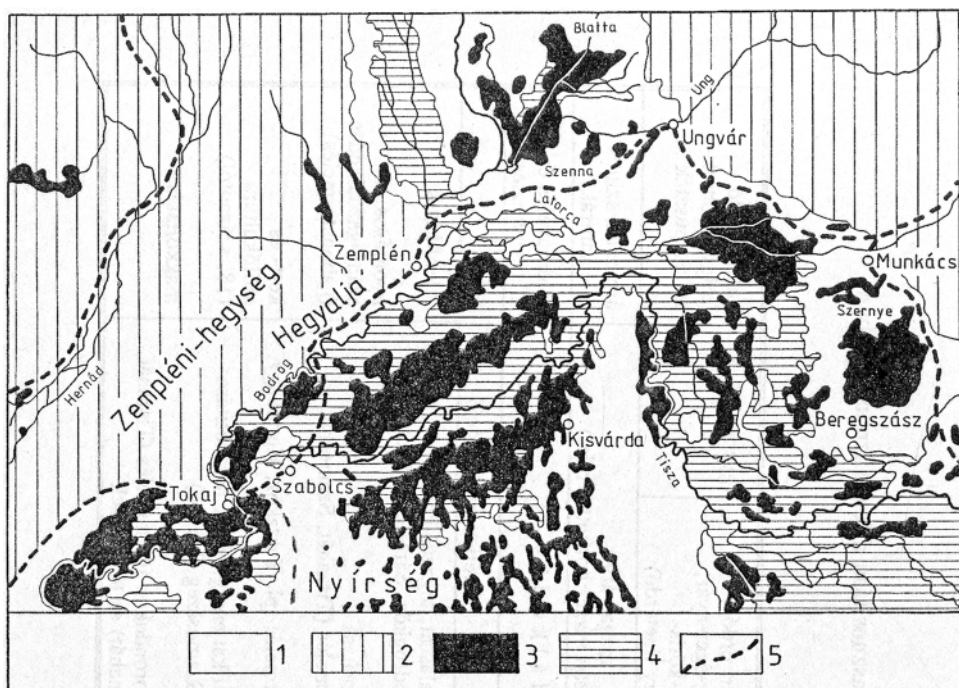
Tokaj múltbéli állapotrajzát és változás folyamatát elemző írásomban két település- és gazdaságfejlesztő tényezőt, a helyi és helyzeti energiákat foglalom össze, megjelenítve ezek térben releváns folyamatait és térszerkezet formáló hatásait. A tájenergiák közül először a település előnyös földrajzi fekvéséből származó – és hosszú időn át településfejlesztő tényezőként ható – helyzeti energiát ismertetem, amelynek hatása – a folyami átkelőhely kialakulása – korábban történt, mint a településre és a Tokaj-hegylajai mikrorégió egészére jellemző szőlő- és borgazdaság kiépülése. A honfoglaló magyarság a megtelepült állattartásra tért át, és hosszú időn át a Bodrog- és Tisza-melléki rét- és legelőföldek természeti erőforrásait hasznosította. Az állattenyésztés mellett, kb. a 16. századig a tokajiak a hegyláb felszín alacsony lejtőövezetében földműveléssel, a magasabb térszíneken pedig napjainkig terjedően, szőlőtermesztéssel és erdőgazdálkodással foglalkoztak/foglalkoznak.

A Tisza széles, helyenként 50–60 km-es amfibikus ártérövezete a Tokaji-hegy és a Nyír-ség domborzati szigete között 2,8 km-re összeszűkül. A tokaji ártérszűkület megkönnyítette a Kárpáti-hegységkeret és az alföldi nagymedence térkapcsolatait, a népek és a gazdasági javak áramlásait. Tokaj a két eltérő természeti és gazdaság-jellegű nagytáj érintkező sávjában, egy térszervező tengelyen, a vásárvonalon (vásárhelyövb) települt a Bodrog folyó torkolatánál.

Az alföldperemi tájhatáron, a hegységkeretet tagoló teraszos harántvölgyek kapujában a késő középkorban, a 14–15. században vásárvárosok alakultak ki. A vásárvárosok a termékcseré dominanciája mellett gazdasági, kulturális és egyéb funkciókat is elláttak.

¹ Tanulmányom a 2022. évi 38. Nyírségi Földrajzi Napok szekcióján megtartott előadásom szerkesztett változata.

Tokaj északi hinterlandját nem tagolja a Kárpáti-hegységkeretből kifutó folyóvölgy. A vásárvárossá alakulását és közlekedésföldrajzi jelentőségét – az átkelőhelye és folyami kikötője mellett – annak köszönheti, hogy az úthálózata már az Árpád-korban összekapcsolódott a Hernád-völgyi via magna (nagy út) országos jelentőségű tranzit-folyosójával. A kapcsolat a Zempléni-hegység nyugati peremlépcsős hegyláb felszínén, az Abauj-Hegyalján áthaladó út Hernád-völgyi becsatlakozásával jött létre, Gönc térségében.

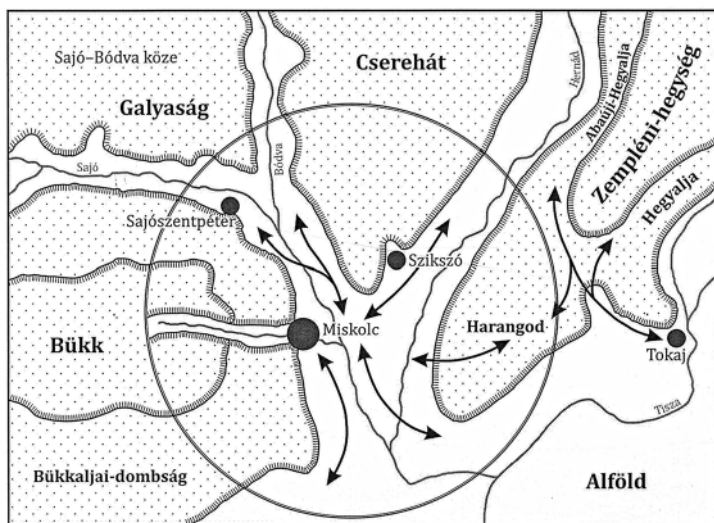
1. ábra. A Felső-Tisza-vidék és tágabb környezete a középkorban.
Jelmagyarázat: 1–2 = árvízmentes terület, 1= síkság, 2= hegy- és dombvidék,
3–4= ártéri síkság, 3= állandóan vagy az év nagy részében elöntött terület,
4= időszakosan elöntött terület, 5= honfoglalás és kora Árpád-kori útvonalak

Tokaj földrajzi helyzetét a Felső-Tisza-vidék és tágabb környezetét ábrázoló fenti térkép-vázlat mutatja be (1. ábra). A Felső-Tisza-vidék kistájait, a Szatmári- és Beregi-síkságot, a Bodrogsíkságot és a Rétközt, továbbá a Közép-Tisza-vidékhez sorolt Taktaközt a folyószabályozás és ármentesítés előtt, az állandóan és az időszakosan elöntött területek jellemezték, amelyek közlekedési gátat képeztek az alföldi nagymedence és a Kárpáti-hegységkeret térségünket érintő és távolabbi tájegységei között. A térkép-vázlaton – a történeti forrasművek alapján – bejelöltük a honfoglalás- és kora Árpád-kori fő közlekedési útvonalat, a Latorca-völgyétől a tokaji átkelőhelyig és folytatását a Harangod peremén. Feltüntettük a Hernád-völgyben haladó ősi kereskedelmi-stratégiai utat és a nyírségi életkamrát átszelő út Tokajnál becsatlakozó szakaszát is. A Felső-Tisza-vidék a magyar nagyfejedelmek első hatalmi központja volt a honfoglalástól a 10. század közepéig, s ezzel (is) magyarázható a Tokaj térségében korán szerveződő forgalomgyűjtő és -elosztóhely.

Az Árpád-kor vége felé, az európai agrárforradalom eredményeinek átvételével, az ön-ellátó parasztgazdaságok és az uradalmak áttértek az árutermelésre és megindult a különböző gazdasági terek (mikro- és mezoregiók) közötti termékcseré. A helyi energiák (a természeti és humán erőforrások) különbségei eltérő tájhasználatot eredményeztek, és az ezek közötti térkapcsolat elsősorban a tájak érintkezésénél, az alföldperemi völgynyílásokban és a folyami átkelőhelyeken erősödött fel, amely a központi helyek (mezővárosok) kialakulásához vezetett.²

A késő középkorban, a 14–15. században egyre jelentősebb a nagytájak közötti kereskedelmi kapcsolat, amely – a korábban említett – vásáröv piacközpontjaiban, a vásárvárosokban bonyolódott le. A vásárövezet, mint határfelület (kontaktzóna) a társadalmi-gazdasági aktivitás és a gazdasági erő akkumulatív területe, amely Süli-Zakar István és Csüllög Gábor szerint a középkor vége felé az ország gazdasági centrumtérsege volt.³ A vásárvonal Tokaj-Hegyalján áthaladó szakaszán egy mezővárosi agglomeráció, tizenkét bortermelő oppidum egyetlen vásárhely- vagy piacközpontként működött. A helyi és közvetítő kereskedelem jelentőségét a Tokaj-hegylajai mikrorégió szőlő- és borgazdasága és a Tisza tokaji átkelőhelye határozta meg. A földrajzi munkamegosztás eredményeként kialakult gazdaságföldrajzi makro-, mezo- és mikrorégiók komplementer, egymást kiegészítő termelő tevékenységet folytattak. A történeti nagytájak (régiók) termékcseré-forgalmát a középkor végére kialakult kereskedelmi utakon bonyolították le. A tokaji átkelőhely forgalomgyűjtő és elosztó szerepe kiemelkedő jelentőségű volt az interregionális keres-

kedelemben. A Felföld-régiótól délre és délkeletre, így az Alföld, az Északkeleti-Kárpátok és Erdély közötti forgalmát a Tisza tokaji átkelőhelyén bonyolították le. A tokaji révhely és az említett országrészek közötti közlekedési pályákat az ún. ráhordó vagy csatlakozó, alacsonyabb rendű közlekedő utak (via strata) egészítették ki. Borsy Zoltán szerint a nyírségi hordalékkúp-síkság és a Hajdúság a „híd szerepét töltötte be” a Felföld, a tiszai Alföld és Erdély között, Debrecen is érintő, két

2. ábra. A Miskolci-kapu (-táj) és a Tisza tokaji átkelőhelye

2 Beluszky Pál: Hegyalja – A páratlan táj. In: Tokaj-hegylajai borvidék – Hazánk első történeti tája. Szerk. Frisnyák Sándor – Gál András. Nyíregyháza-Szerencs, 2012. 7–21.; Csüllög Gábor – Horváth Gergely: A Sajó-Hernád kapu történeti tájkaraktertypusai, In: Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Szerk. Tamás Edit – Kókai Sándor Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. 254–263.

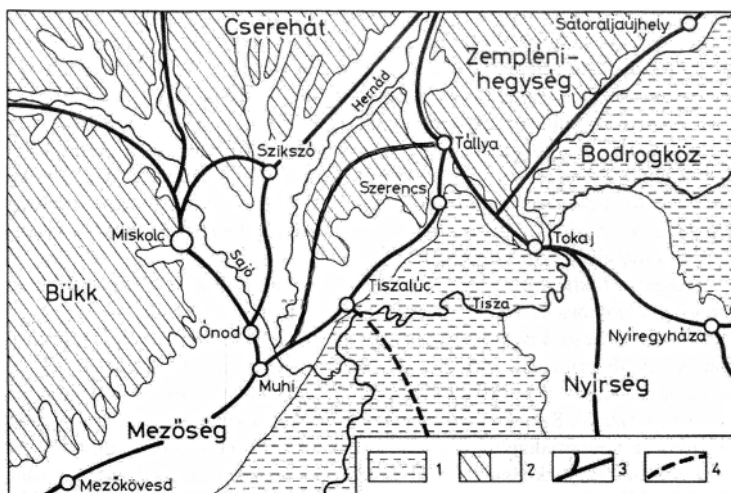
3 Süli-Zakar István – Csüllög Gábor: A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: A terület- és településfejlesztés alapjai. Szerk. Süli-Zakar István. Budapest-Pécs, 2003. 15–44.; Csüllög Gábor: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2006. 173 p.

egymással párhuzamosan haladó útvonalal.⁴ A Debrecenből – a Hortobágyon is áthaladó – Szolnokig terjedő út csak időszakosan, a száraz évszakokban volt használható.

A tokaji átkelőhely jelentőségét növelte a Miskolci-kapu (-táj), a Kárpát-medence egyik legerősebb forgalomgyűjtő és -elosztó helye (2. ábra). A Pest-Budáról induló, és az Északi-középhegység peremén (a vásáröbven) haladó ősi kereskedelmi és stratégiai út a Sajó és a Hernád összefolyásánál, Muhi és Ónod térségében három irányba ágazott el: a Sajó-völgy (Miskolc), a Hernád-völgy és Tokaj-Hegyalja felé. Az ónodi Sajó-révtől két útvonalon volt elérhető a tokaji átkelőhely. A fővonal a Harangod nyugati peremén haladt észak felé, majd a Szerencsi-dombságon keresztül Tállyánál érte el a hegyaljai borvidéket. A másik, kisebb jelentőségű útvonal a Harangod Taktaközre néző peremén, Tiszalúc érintésével, Szerencsig terjedt. Innen két irányban lehetett tovább haladni, egyrészt Ond és Rátka érintésével Tállyára, vagy a hegyaljai via magna vonalához kötődő, lokális jelentőségű úton (Bodrog-) Keresztúrig. A Szerencs-patak alföldperemi völgytorkolati medencéje (a Taktaköz északi öblözete), amelyen az említett útszakasz vezetett át, az időszakos árvízi elöntések miatt, nem volt folyamatosan használható (3. ábra).

A Tokaj-Hegyalja falvait és mezővárosait összekötő fő- és mellék-útrendszer része volt annak a kereskedelmi útvonalnak, amely Pest-Buda térségéből indult, majd Sátoraljaiújhelytől a Felső-Bodrogköz ármentes térszínein haladt tovább Ungvár és Munkács érintésével, a Latorca-völgyében a Vereckei-hágó felé. A mezőzombori párkánysík és (Bodrog-) Keresztúr térségéből két – a Tokaji-hegyet körülölelő – összekötő út vezetett a tokaji átkelőhely felé.

Az ártérszűkület felszínborítása hasonló volt, mint a két szomszédos természetföldrajzi kistáj, a Bodrogköz és a Taktaköz ártéri erdővel tagolt lápos-mocsaras területe. A Tisza amfibikus árterében áthaladó út néhány méter magas töltésen épült, és azon – az árvizek levezetését szolgáló – átereszeket építettek s ezeket fahidak ívelték át (4. ábra). A 18. század közepéig a földesúri tulajdonban lévő rév csónakokkal, illetve hidasnak nevezett komppal szállította át a Tiszán átkelni szándékozókat. 1686-ban, az uradalmi összeírásban a

3. ábra. A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely kereskedelmi útvonalai a 15. század vége felé.

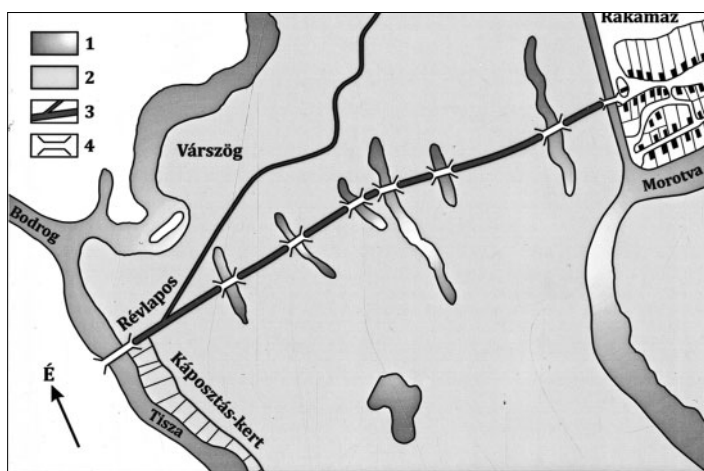
Jelmagyarázat: 1= közlekedési gát (ártéri lápok, mocsarak), 2= ármentes térszínek, 3= fontosabb (föld-) út, 4= állathajtó út

4 Borsy Zoltán: Debrecen és vidékének földrajzi viszonyai. In: Debrecen története 1693-ig. I. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 13–27.

révháznál négy „hidas” és egy „kettős hajó” szerepel, mint a révészek eszköze. Az első Tisza-híd, mely a térképvázlatunkon is látható, 1753-ban épült fel, és felgyorsította a folyón való átkelést. A két medernyílású fahíd szélessége 4 öl (= 7,6 méter), hosszúsága 90 öl (= 171 méter) volt.⁵ A híd az árvizek és jégzajlások miatt többször megrongálódott, 1849-ben leégett, majd a helyreállított új híd 1861-ben elpusztult és ettől az időtől 1896-ig, a modern, vasszerkezetű híd felépítéséig a forgalom ideiglenes közúti hídon folyt.⁶

A tokaji partszakaszon, a hídfő közelében volt a tutajkikötő, a fatelep és -feldolgozó műhely, továbbá a sóhivatal raktárépülete, a vendégfogadók, a szálláshelyek, és a szekérfuvarozással kapcsolatos mesterségek, pl. a lópatkoló kovácsok és a kerékgyártók műhelyei.

Az ősi átkelőhelyet először földvár (Hímesudvar), majd a 14. századtól a Bodrog és a Tisza összefolyásánál épült kővár védelte, 1704-ig. Az ártérszűkület nyírségi peremén, a rakamazi „hídfőhely”-től 7 km-re a szabolcsi földvár – egyéb funkciói mellett – szintén ezt a védelmi szerepkört látta el.⁷

4. ábra. A tokaji átkelőhely a 18. században (Kneidinger András 1776 körül készült kéziratos térképe alapján). Jelmagyarázat: 1= vízfelület, 2= ártéri gyep, láp és ligeterdő, 3= töltésen épült út, 4= fahíd

Tokaj történeti tájhasználatát a hely- és tájtörténeti forrásművek leírásain kívül a 18. századi kéziratos térképek, elsősorban Kneidinger András 1770-es években készült mappája (5. ábra) és az első katonai felmérés (1783/84) alapján tudjuk jellemezni.⁸ A helyi energiákat (a tájpotenciál természeti elemeit) a Tokaj-hegylajai mikrorégió többi településéhez hasonlóan, Tokajban is racionálisan hasznosították. A település gazdálkodási területét a Tokaji-hegy tetőrégiójától a Tisza alluviális síkságáig – a magassági térszínnekhez alkalmazkodó – övezetesség jellemzi. A To-

kaji-hegyen, a tetőrégióban erdő, alatta erdőirtványon bozótos terület, majd a szőlő- és gyümölcsstermesztés sávja, és végül a Tisza árterében rét és legelőföldek, ártéri ligeterdők képezik az agrárium munkaföldrajzi területeit. A történeti források szerint Tokajban a 16.

5 Gyulai Éva: Tokaj városképe a XVIII. században. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok I. Szerk. Bencsik János – Orosz István. Tokaj, 1995. (A továbbiakban: Várostörténelmi tanulmányok I.) 201–254.

6 Frisnyák Zsuzsa: A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. 346. Budapest, 2001.; Frisnyák Zsuzsa: Közlekedéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 2021. 210.

7 Németh Péter: Erős vár földből és fából. In: Szabolcs. Száz magyar falu könyvesháza. Szerk. Németh Péter. Budapest, é.n. 148–157.

8 Boros László: Tokaj földrajza írásban és képen. Tokaj–Nyíregyháza, 2012. 168.; Frisnyák Sándor: Adalékok Tokaj történeti földrajzához. Földrajzi Közlemények, 103. évf. 1979. 1–3. sz. 125–129.

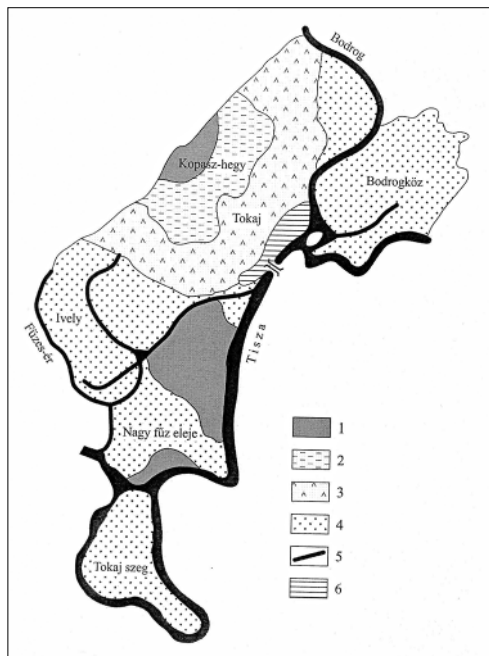
század közepétől a 19. század közepéig nem foglalkoztak szántóműveléssel,⁹ mivel a hegyláb felszín közvetlenül az árvízjárta Bodrogköz és Taktaköz területével érintkeznek.¹⁰

A földhasznosítási formák (munkahelyövezetek) a makro- és mikroreliefhez igazodva magassági övezetekbe rendeződtek. Az övezetességben és az övezethatárok stabilitásában az ésszerű alkalmazkodás, a természet és az ember együttélésének dinamikus összhangja és egymásra hatása érvényesült. A megtelepedéstől a 19. századig a tájhasználati stratégia, vagyis a helyi energiák gazdasági hasznosítása sikeresnek minősíthető¹¹.

A 16–17. században Tokaj-Hegyalja az ország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott mikrorégiója volt. A legjövődelműbb ágazat a szőlő- és borgazdaság volt, amelynek területe kb. 50–55%-ban a felvidéki városok (Kassa, Kiszseben, Eperjes, Bártfa stb.) gazdag polgárainak tulajdonát képezte. Az itt megtermelt jövedelmet az extraneusok kivonták a kistájból, így az épített környezet, a mai településkép nem jeleníti meg az egykori gazdagságot. A 18. században Lengyelország háromszori felosztása után a Tokaj-hegylajai bor legfontosabb felvevőpiacát elveszítette. A lassú leépülést a 19. század vége felé a filoxéra (gyökértetű) pusztítása tetőzte be, amikor a szőlőültetvények és szőlőkertek kb. 85–90%-a megsemmisült.

A 19. század közepétől a nagy háborúig terjedő alföldi környezetátalakító munkák, a folyószabályozások, ármentesítések és lecsapolások Mendöl Tibor professzor szerint „eltüntette a két fő tájtípusnak, az ártérnek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes szintté alakították az egész vidéket s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá”.¹² Megszűnt az ártér közlekedés-akadályozó hatása, így 1859-ben megépülhetett a Tokajt is érintő, Pest-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza-Miskolc vasútvonal, a „tiszai vaspálya”, amely megszüntette a tranzitforgalom település- és gazdaságfejlesztő hatását.

A filoxéra-pusztítását követő reorganizációs folyamat módosította Tokaj történeti tájhasználatát. A szőlőövezet magassági határa a korábbinál kb. 100 méterrel alacsonyabb lejtőszakaszra süllyedt, és településhatár mentesített ártérövezetében teret nyert – az előző évszázadokban

5. ábra. Tokaj tájhasználat a 18. században (Kneidinger András 1776 körül készült kéziratós térképe alapján). Jelmagyarázat: 1=erdő, 2= erdőirtványon kialakult bozotos terület, 3= szőlőültetvények, 4= ártéri rét és legelő, 5= vízfelület (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z. és Bancsi P.).

9 Németh Gábor: Mezővárosi politika és autonómia Tokajban, 1526–1848. In: Várostörténelmi tanulmányok I. 111–124.

10 Boros László: A társadalmi termelés földrajzi alapjai. In: Várostörténelmi tanulmányok I. 9–20.

11 Frisnyák Sándor: Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználat és térszerkezete (895–1920). In: Zempléni Múzsza, XXIII. évf. 2023. 2. sz. 5–15.

12 Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1947. 608.

hiányzó – szántóföldi gazdálkodás. A 20. század elején a szántóterület már 21%-kal részesedett a mezőgazdasági földalapról, és a jövedelem 30%-át adta. A szőlő továbbra is vezető ágazat maradt, a városföld 17%-át foglalta el és a kataszteri tiszta jövedelemből 50%-kal részesedett. A 19. századi változásfolyamat negatív hatással volt a népességszám alakulására, a város lakóinak száma stagnált, 1870-től 2001-ig – kisebb ingadozásokkal – 5000 fő körül maradt, napjainkra pedig 3694-re csökkent.

A helyi energiákra épülő, több mint egy évezredes szőlő- és borgazdaság, és annak terméke, a tokaji bor világhírve továbbra is megmaradt, termőterületét, Tokaj-Hegyalját a világörökség részévé (2002) és történeti tájjá nyilvánították (2012).

Összegzésként megállapítható, hogy Tokaj, mint tiszai átkelőhely és kikötőváros hosszú időn át olyan helyzeti energiával rendelkezett, amely a távolabbi tájak „közvetett érintkezéséből” fakadt. A 19. század közepétől – a vázolt hatásrendszerek következtében Tokaj a közvetlenül érintkező kistajak regionális piacközpontjává alakult át.¹³

Frisnyák Sándor

Historia domusok jelentősége és szerepe a múltban, valamint napjainkban a történeti kutatások számára (Általános történeti áttekintés)¹

Helytörténetírásban betöltött fontos szerepét a *historia domus*oknak a múlt évszázad jeles bencés történésze, Vanyó Tihamér hangsúlyozta elsőként a plébánia-történetírás vonatkozásában, egy 1941-es tanulmányában.² Habár ő is lényegesnek tartotta, hogy ezek objektív képet adjanak a település, plébánia életéről; megengedően azonban nem értékelte negatívként azt sem, ha az egyes plébánosok szubjektív kiegészítésekkel is élnek. Mindezek ugyanis az utókor számára is árnyalják a történeteket, emberközelivé téve az egykor élt eleink mindennapjairól információul szolgáló forrástípust. Nem kell természetesen külön hangsúlyozni, hogy a *historia domus* vezető plébános őszinte és tisztességes eljárását Vanyó is elvárhatónak tekintette.

Egy másik pap kutató, Félégyházy József néhány évvel korábban egy 1936-ban kelt cikkében pl. rossz példaként hozza fel, amit ő egy *historia domus*ban tapasztalt. Azaz, miszerint a püspök egy órán keresztül bosszantotta és kellemetlenkedett a feljegyzés szerint a plébánossal.³ Kovács József szeged-csanádi püspöki általános helynök hasonlóan kerülendő

13 Mendöl Tibor: Általános településföldrajza. Budapest, 1963. 567.

1 Készült a HUN-REN PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében, a TKI támogatásával. A 2023. május 19–21. között Tatabányán, a Honismereti Szövetség szervezésében megrendezett XIX. Országos Honismereti Kiadványszerkesztői Konferencia első napján elhangzott előadás írott változata.

2 Vanyó Tihamér: A plébánia-történetírás módszertana. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1940–1941. 3–64.

3 Félégyházy József: A Historia Domus vezetéséről. Egyházi Lapok, 1936. 296–298.

példaként hozza, az általa a csanádapácai *historia domus*ban találtakat, mely gyakorlatot a plébánosoknak nyilvánvaló, hogy mellőzniük kell. Ott ugyanis a plébános haragban volt egy családdal, így minden rosszat leírt róluk, ami csak eszébe jutott. Évtizedekkel később a család egyik fia, már szintén papként visszakerült erre a plébániára. A kezébe került és átolvasott *historia domus*nak a családjára vonatkozó részeit ezt követően lábjegyzetelte, hogy az ő szemszögükből hogy is voltak azok a dolgok valójában.⁴ Természetesen egyik pap eljárása sem túl szerencsés, még ha utóbbi reakciója azért valahol megérthető.

Előírás, hogy minden plébánia köteles plébániai irattárat és levéltárat kialakítani. Erre már Vanyó is utalt említett írásában, rögzítve, hogy miként kell annak kinéznie, az iratokat kezelni, elkülöníteni: oklevelek, okiratok; levelek; egyházlátogatási/kánoni vizitációs jegyzőkönyvek; anyakönyvek (keresztelési, esketési, halotti, ill. esetenként bérnálási); *historia domus*ok; egyéb iratok (pl. tervrajzok). A gyakorlatban a mai körülmények is hasonlóak ezek kialakítása és elhelyezése tekintetében.⁵ Külön eleme tehát ennek az archivisztikai felosztásnak a *historia domus*. A felsoroltakon belül a két legismertebb ezen kívüli dokumentumtípus az anyakönyvek és kánoni vizitációs jegyzőkönyvek csoportja. Az előbbieket talán nem kell bemutatni, azok a nagy nyilvánosság számára is eléggé ismertek, utóbbiakról azonban néhány mondatot érdemes ejteni, ugyanis ezek is a helytörténeti kutatások szempontjából, a *historia domus*okhoz hasonlóan fontos, de eddig talán kevésbé ismert kútforrások. Az utóbbi időkben azonban közülük is vannak, melyek forráskiadványként elérhetőek nyomtatásban is. Itt a veszprémi egyházmegye 1778–1779. évi egyházlátogatási jegyzőkönyveit említeném példaként, melyek Kanász Viktor szerkesztésében láttak napvilágot.⁶ Egy az egyházmegye által összeállított kérdőív alapján lettek bizonyos időközönként rögzítve az egyes plébániák működésével összefüggésben lévő információk, hitéleti, statisztikai szempontokat és konkrét gyakorlati sajátosságokat is megörökítve. Rendszerint a főpásztor vagy megbízottjaként a területileg illetékes főesperesek végezték ezt a látogatást az egyes plébániákon, majd arról jegyzőkönyv készült.⁷

Irományom tárgyát jelentő forrástípus legáltalánosabb elnevezése a *historia domus*, azaz háztörténet, de esetenként *historia domus parochialis*, *historia parochiae*, azaz plébánia-történet alakban is előfordul, esetleg *res gestae parochiae* formában. Részben a krónika és *annales*, tehát évkönyv műfaji elnevezés is helytálló rá, még ha teljes egészében nem is feleltethetőek meg annak.⁸

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

Az Esztergomi Főegyházmegye első fennmaradt és már *historia domus*ként megszületű ilyen kötetének a győrzámolyi plébánia 1700-ban megkezdett háztörténete tekinthető,

4 Kovács József: A Historia Domus mint a plébánia működését összegző forrás. A Szegedi Szent Gellért Szeminárium Évkönyve, 2015/1–2. 123.

5 Vanyó 1940–1941. 23–39.

6 A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Kanász Viktor. (A veszprémi egyházmegye múltjából 35), Veszprém 2020; A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Kanász Viktor. (A veszprémi egyházmegye múltjából 37.), Veszprém, 2021.

7 Kanász 2020. 8–9.; A kánoni vizitációkkal kapcsolatos jelenlegi szabályozásokról lásd: Kovács József: A visitatio canonica szerepe az egyházmegye kormányzásában. A Szegedi Szent Gellért Szeminárium Évkönyve, 2015/1–2. 105–116.

8 Vanyó 1940–1941. 37. vö. Beke Margit: A historia domus fontossága, helye és gyakorlata. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1997/3-4. 150.

illetve nevezhető. Ettől függetlenül vannak ennél jóval régebbi, egyéb intézmények történetét hasonlóan megörökítő korábbi *historiák* (*Liber Ruber*, Pannonhalma, 1240 körül; nagyváradai káptalan *chartulariuma*, 1374). Általánosságban megállapítható, hogy az egyes egyházmegyei rendelkezések megszületésétől függetlenül számtalan településen már azt megelőzően is megkezdték ezek vezetését a plébánosok. Természetesen ennek nem feltétlenül az egyes papok történetírói elkötelezettsége volt az oka – ugyan esetenként persze ennek meglete sem zárható ki – hanem gyakorlati szempontok, az információk és adatok visszakérésének, majd az újabb plébánosok és káplánok beilleszkedésének megkönnyítése, hogy ők visszaolvashassák a plébániaközösségekben, illetve a településen történeteket, s így tisztában legyenek a viszonyokkal. Az első plébániai *historia domusok* közé sorolható az 1415-től megkezdett nyögéri, az 1526-tól vezetett mátraszöllösi, az 1552-től jegyzett nagygyorszi és az 1657-ig visszanyúló nemesladányi.⁹

Elsőként a váci egyházmegyében lett központilag elrendelve a *historia domusok* vezetése 1774-ben gróf Cristoforo Migazzi megyéspüspök (1756–1757, 1762–1786) által. Nem egy egyházmegye volt azonban, amelyben csak a 19. század végén vagy 20. század elején hozták a püspökök e tárgyban első központi rendelkezésüket. Példaként említhetjük, hogy az Esztergomi Főegyházmegyében Scitovszky János bíboros, hercegprímás, érsek (1849–1866), valamint a Veszprémi Egyházmegyében Ranolder János megyéspüspök (1849–1875) 1858-ban hozott erre vonatkozó döntést. Desseffy Sándor csanádi megyéspüspök (1890–1907) is csak 1894-ben rendelkezett a *historia domusok* tárgyában egyházmegyéje vonatkozásában. Gróf Zichy Gyula pécsi megyéspüspök (1905–1926) 1913-ban, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök (1905–1927) 1924-ben járt majd csak el ugyanígy. Így sem feltétlenül minden egyházmegyében születtek rendelkezések. Máshol pedig habár nem hangsúlyozták külön rendelkezésben, de ajánlottak tartották a püspökök, hogy az egyes plébánosok ezeket vezessék.¹⁰

Változó az egyházmegyék tekintetében az is, hogy éppen melyikben milyen mennyiségben maradtak fenn *historia domusok*. Példaként az Egri Főegyházmegyét hozhatjuk fel példaként, melynek területén Dóka Klára megállapítása szerint alig maradtak fenn ilyen jellegű források.¹¹

Rott Nándor veszprémi megyéspüspök (1917–1939) nyomtatásban is megjelent bérálási feljegyzéseiből tudjuk, hogy ő bérma-körútjai során rendre felhívta a *historia domusok* fontosságára az egyes papjainak a figyelmét, sokan ígérték is ilyenkor neki, hogy mulasztásaikat pótolni fogják.¹² Az egyes főpapoknak elsősorban tehát bérmaútjaik alkalmából nyílt lehetőségük – esetleg kánoni vizitációk során – belepillantani a *historia domusok*ba és annak vezetésére inteni a plébánosokat. Országosan is jelentős történeti események kapcsán a püspökök külön is felhívták időről-időre papjaik figyelmét ennek fontosságára. Példaként Grósz József kalocsa-bácsi érsek (1943–1961) egy 1945-ös körrendeletét emelhetnénk erre ki. Ebben a második világháború településeket érintő eseményeinek gondos lejegyzetelésére utasított. Beleértve a háború okozta emberi és anyagi veszteségek feltűntetését, különös tekintettel az egyházi intézményeket illetően.¹³

9 Uo. 149–150., vö. Kovács 2015. 117–118.; Dóka Klára: Plébániák, gyülekezetek, hitközségek iratai (Történeti áttekintés 1950-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1990/2. 219.

10 Beke 1997. 149–150., vö. Kovács 2015. 117–118.

11 Dóka 1990. 219.

12 Rott Nándor veszprémi püspök bérálási feljegyzései, 1921–1938. Sajtó alá rendezte Körmendy József – Rajczí Pál. (A Veszprémi egyházmegye múltjából 17.) Veszprém, 2000.

13 Grósz József kalocsa-bácsi érsek 1945. évi X. körlevél 2929. sz. körrendelet (*Historia domus* vezetése)

A HISTORIA DOMUSOK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI¹⁴

Mindenképpen át kell tekintenünk, hogy mely esetekben milyen rendelkezések voltak érvényben a *historia domus*ok vezetése kapcsán az egyházmegyei elrendeléseket követően. Alapvetően ahol már azt megelőzően is vezették, azokban az esetekben annak folytatására buzdítottak néhány instrukcióval kiegészülve, hogy miknek kell mindenképpen feltűntetésre kerülnie. Azokon a plébániákon, ahol korábban nem vezettek *historia domus*ot, ott bármikor is született az egyházmegyei elrendelés, minden esetben utasítás volt arra, hogy lehetőség szerint a plébánia alapításától a jelen pillanatig a plébániai levéltárban fellelhető dokumentumok segítségével a plébánosok írják meg annak történetét. Az így megkezdett *historia domus*oknak ezen része visszaemlékezés, memoár, azaz emlékirat esetleg krónika jellegűként határozható meg. Ezt követően azonban napló-szerűen rendszeres bejegyzésekkel kellett a plébánosoknak évkönyv jelleggel vezetniük a kötetet. Minden esetben, ha a főpapok a *historia domus* vezetésében megszakadást tapasztaltak az egyes plébániákon, felhívták a plébánosok figyelmét a folytatásra, a kihagyott részek utólagos pótlására.

Általános jellemzőkként elmondható, hogy a plébános – vagy ha az nem volt, akkor a plébániai kormányzó – volt köteles vezetni a *historia domus*ot. Esetenként a káplánja is elláthatta ezt a feladatot, de mindenképpen papi személynek kellett lennie az írójának. A *historia domus*ok nyelve alapvetően a latin volt, azonban a 19. század második felében – helytől függően, hogy mikortól – rendszerint áttértek a magyar nyelvre, aminek a 20. századra a használata általánossá vált (esetenként nemzeti nyelvek is előfordulhatnak). A háztörténetet mindenképpen kézzel kellett írnia a papoknak, *nota bene* azokon a helyeken ahol ma is vezetik, ott jelenleg is a kézzel írott bejegyzés az elfogadott. Abban az esetben, ha a plébános kézírása olyan, hogy nehezen olvasható, engedményként él az a lehetőség manapság, hogy a pap által legépelt nyomtatott szöveg egy megbízható plébániai alkalmazott útján vezetessék át kézzel a *historia domus*ba. A bejegyzésekre töltőtoll használata az ajánlott, mivel a golyóstollal írt szövegek hamarabb kopnak, kevésbé tartósak. Ha egy kötet betelik, újat kell nyitni, aminek lehetőség szerint azonos méretűnek kell lennie. Spirálfüzetet nem használhatnak, ha másképp nem megoldható a lapokat külön kell a plébánosnak bekötötnie, hogy egységes kötetben szerepeljen a háztörténet.

A *historia domus*ok a plébánia tulajdonát képezik, onnan eredetileg nem vihetők el. Egyházmegyei rendelkezések alapján esetenként a régebbi kötetek az egyházmegye levéltárába azonban beszállításra kerültek. 1945-ig kizárólag felszentelt személyek voltak jogosultak beletekinteni ezekbe a kötetekbe a plébánosok tudtával és engedélyével. Mint korábban említettem, az érsekek és megyéspüspökök pedig amikor megfordultak az egyes plébániákon, külön is ellenőrizték – és kötelességük is volt ellenőrizni –, hogy milyen szorgalommal vezetik azokat plébánosaik. 1945-öt követően az éppen hatályos levéltári törvények vonatkoznak a *historia domus*okra is, ekkortól már nem csak klerikusok tekinthetnek bele az 50 évnél régebbi kötetekbe. A személyes adatok vonatkozásában is a levéltári törvényben¹⁵ meghatározottak a követendő szabályok, azaz az érintettek halála után 30 évvel, ha azt nem lehet tudni, hogy mikor történt, akkor a születését követő 90. év után, ha azonban az sem tudható, akkor az irat – tehát a *historia domus*-béli bejegyzés – keletkezésétől számított 60. év után kutatható a személyekre vonatkozó információ. Habár rendszerint

14 Kovács 2015. 123–128.; Beke 1997. 150–152.

15 1995. évi LXVI. törvény hatályos változatát lásd: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 29.)

felhívás volt a plébánosok irányába, hogy amennyiben mellékletként fényképeket és újságcikkeket helyeznének a *historia domus*okhoz, azt inkább külön erre használt dobozokba tegyék, ennek ellenére jómagam is találkoztam már olyan háztörténettel, ahol a cikkeket, képeket beragasztották. Utóbbiakra eredetileg javallott volt, hogy ráírják az azokon látható személyek nevét, a későbbi beazonosíthatóságért. Valóban sajnos évtizedek múltán, ha ezek nincsen feltüntetve, szinte lehetetlen kideríteni, hogy kiket ábrázol.¹⁶

A szabályozásokat korábban már érintettem. Jelenleg is ajánlott a plébánosoknak vezetni, de nem kötelező jellegű. Esetenként az éppen hivatalban lévő megyéspüspökök vagy érsekek felhívásai azonban meg-megjelennek, hogy jónak tartják, ha azt a plébános vezeti. Általánosságban megfigyelhető, hogy széleskörű visszaesés tapasztalható az 1980-as évek végétől a *historia domus*ok vezetése tekintetében. Példaként említeném – a Boldogasszony Iskolanővér Beke Margitra hivatkozva – hogy 1986-ban az Esztergomi Főegyházmegye 153 plébániája közül csak 82-ben vezették a háztörténetet. Elvben azonban nincs akadálya, hogy a plébánosok ma is vezessék.¹⁷ Az Egyházi Törvénykönyv külön nem rendelkezik a *historia domus*okról.¹⁸

A HISTORIA DOMUSOK TARTALMI JELLEMZŐI¹⁹

Az általános jellemzőkön kívül tartalmilag is érdemes áttekinteni, hogy milyen információkhoz juthatunk hozzá, ha helytörténeti kutatást kívánunk folytatni a *historia domus*ok kútfőként való felhasználásával. Az alábbiakban az ideális esetet tekintem át, hogy ha kellő szorgalommal és rendszerességgel vezették a plébánosok, akkor mely történésekről adhat számot egy *historia domus*. Viszont ettől a gyakorlat nagyon gyakran eltér, sokszor olyan dolgokról nem esik szó, amelyre pedig számítanánk, amely pedig jelentéktelen információ, az feltüntetésre kerül. Például pár éve Trianon 100. évfordulója kapcsán áttekintettem több Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye-béli *historia domus*t. Az esetek többségében vagy semmi utalás nem volt a békediktátumra és következményeire, vagy épp csak annyi, hogy megtörtént, még az elcsatolt bácskaiakban sem igazán említették. Hasonlóan néhány évvel azt megelőzően a Veszprémi Egyházmegye-béliekben az 1919-es tanácsköztársaság kapcsán lényegében szinte semmi nem volt a helyi történések kapcsán, holott biztos tudható, hogy elég erős hatása volt a kommunisták rövid uralmának az egyház és állam kapcsolata vonatkozásában. Felmerülhet, hogy ennek mégis mi lehet az oka? Gyaníthatóan az, hogy a viharos időszakban az éppen hivatalban lévő plébánosok előre gondolva, hogy esetleg a *historia domus*ok illetéktelen kézbe kerülhetnek, így elkerülendő, hogy magukat vagy környezetüket kellemetlen helyzetbe hozzák, így inkább általánosságban egyéb információk lejegyzésére szorítkoztak. *Nota bene* több évtizeddel később, az 1950-es évek egyházellenes intézkedései során megesett, hogy plébániai házkutatások alkalmával *historia domus*okat lefoglaltak. Itt példaként a szeged-belvárosi plébánia háztörténetének I. kötetét kell meg-

---

16 Egyébként hasonló probléma volt korábban a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár fotótárával is, sok képen nem lehetett tudni, hogy kik szerepelnek. Itt szerencsére végül egy idős már nyugalmazott plébános, volt kalocsai aulista, öreg napjait azzal töltötte, hogy jegyzéket készített arról, melyik képen kik szerepelnek. Sokukat ő is ismerte a régmúltban. A 2002-ben elhunyt Dombay Ernőről van szó. Az általa korábban plébánosként vezetett *historia domus*okról is elmondható, hogy igen nagy precizitással vezette azokat, sajnos nem minden plébánosról mondható ez el.

17 Beke 1997. 152.

18 Vö. Codex Iuris Canonici. 1983. https://torvenykoenyv.katolikus.hu/www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/cic_index_hu.html (Utolsó letöltés: 2023. 10. 29.)

19 Beke 1997. 150–152.; Kovács 2015. 119–128.

említeni, amit a lefoglaláskor éppen az akkori káplán olvasgatott szobájában.²⁰ Van, amikor meg teljesen triviális, történelmileg nem túl fontos adatokat is feljegyezhetnek, teszem azt kis túlzással, hogy megellett a plébános tehene.

A plébánosoknak ideális esetben kb. egy hónapra visszatekintve volt tanácsos dátum szerint lejegyzetelniük, hogy mikor milyen releváns események történtek a plébánia, a templom, az egyházközség és a település vonatkozásában. A *historia domus*oknak jó esetben tartalmaznia kell, hogy milyen jelentősebb hitéleti események zajlottak, zajlanak a plébánia közösségén belül, különös tekintettel az elsőáldozásokra, bérmálásokra, lelkipraktikumok esetleg szentségimádások megrendezésére, az azokon való részvételre. Kegyhelyek esetén a zarándokok, zarándokcsoportok jelenléte, statisztikai adatai is feltüntetésre kerülhetnek. Különböző plébániai imaközösségekről, az *Actio Catholica*, a Karitászműködésére vonatkozóan is lejegyzésre kerülhetnek információk. Az egyházközségi képviselőtestületek megválasztása és annak tevékenységének fontosabb momentumairól is köteles volt a plébános beszámolni a *historia domus*ban. A politikai események, választások, döntések, különösen az egyházra nézve súlyozottan releváns elemeiről a papoknak szintén bejegyzést kellett tenniük. Az egyházközség statisztikai adatait is időnként fel kellett jegyezni. Ez magában foglalta a nemek szerinti megoszlást, hitéletben való részvételt, miselátogatást, nemzeti és nyelvi összetétel alakulását egyaránt, valamint, hogy a különböző felekezetek milyen arányban vannak jelen a településen, s egymáshoz fűződő viszonyuk miként alakul. A plébánia személyzeti változásainak rögzítését is naprakészen kellett rögzíteni. Különböző nagyobb adományok beérkezésén felül a helyi egyházi épületek és birtokok adás-vételével, felújításával és átépítésével kapcsolatos tevékenységnek is fenn kellett maradnia a háztörténetekben. Ereklék, különböző műkincsek, mű- és kegytárgyak, liturgikus öltözetek beszerzése kapcsán ugyanez volt a helyzet. Abban az esetben, ha a plébánia rendelkezett filiával vagy filiákkal, a plébánosnak az azokon történt eseményekről is hasonló gondossággal kellett beszámolnia.

VÁLTOZÁSOK NAPJAINKIG

A *historia domus*ok gyakorlati hasznáról valamint történeti szerepéről, illetve a forrásként történő alkalmazásáról Vanyó Tihamért követően hosszú évtizedekig nem igazán foglalkoztak. Általánosságban is róluk Beke Margit 1997-es²¹ valamint Kovács József szeged-csanádi püspöki általános helynök 2015-ös²² írásai a legfrissebbek. Míg Beke Margit a történeti források síkján tekintette át a forrástípust, szorgalmazva a jelenre nézve a plébánosoknak, hogy ne mulasszák el napjainkban is vezetni azt, addig Kovács a történeti visszatekintéstől – érthetően különös tekintettel a Szeged-Csanádi/Csanádi Egyházmegye vonatkozásában tekintve ezt – tehát az erre való visszatekintéstől eltérően a *historia domus*ok mai vezetésének fontosságát elemezte részletesebben, az új technikai kihívásokból jövő változásokra is kitérve. Tehát a történeti szempontok helyett inkább a mai papoknak adva iránymutatást leginkább, hogy miért fontos vezetniük. Erre példa, a már korábban említett esetlegesen géppelve megszületett feljegyzés kézzel történő felvitele a *historia domus*ba. De fénykép és újságcikkmelléletek esetén is vagy a kinyomtatott megőrzést preferálja, esetleg a digitális meglévő melléleteknek folyamatosan, az újabb és újabb technikai változások eredmé-

20 Uo. 121.

21 Beke 1997. 149–154.

22 Kovács 2015. 117–128.

nyeként jelentkező, az újabb hordozókra történő átmásolás fontossága mellett érvelt. Alapvetően a technikai változások miatt általánosságban is a papír alapú rögzítés, ami hosszabb távúnak, maradandóbbnak tekinthető az archivisztikai szempontok tekintetében. A mikrofilmes másolatokra most nem térnek ki, az a plébánia hivatalok tekintetében nem, egyházmegyei és megyei levéltárak esetében releváns az ilyen módon történő átmentés és megőrzés, ahogyan a digitalizálás is, például a régebbi *historia domusok* esetén.

Zárásként mindenképpen fontos még megemlíteni, hogy a *historia domusok* vezetése nem csak a plébániákon volt bevett gyakorlat. Különböző egyházi intézmények, szerzetesrendek rendházai, zárdái ugyanúgy vezettek, esetenként ma is vezetnek háztörténetet. Rendszerint az intézmény vezetője, házfőnöke esetleg annak megbízottja – egy megbízott rendtag – látja el ezt a feladatot. Példaként a pesti piarista rendházat említeném, ahol jelenleg Ruppert József piarista szerzetes látja el ezt a feladatot.²³

Sági György

„Itt tanított s verselgetett Csokonai Vitéz Mihály”

„*Csurgót iskolája, iskoláját Csokonai tette híressé*” – ezekkel a szavakkal kezdte 1967-ben, a gimnázium 175. évfordulós ünnepségén előadását Boros Dezső. Ha csak egyetlen versét, a magyar felvilágosodás programadójának is tekinthető a *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban* című ódját írta volna itt, már akkor is természetesen hangzana Csurgó és Csokonai nevének összekapcsolása. De nyolc és fél havi itteni tanári működésével, annak interimális, ideiglenes volta ellenére tanárként, a hazai diákszínjátszás megteremtőjeként is maradandót alkotott.

1798. március 12-én még Komáromban írt verse végén a professzorság reményében búcsúzkodott: „...*Isten hozzád! – Csókollak – még egyszer – a legutolszor csókollak – Ah, elveszett kedves Lillám*

*Isten hozzád!
Professzor Csokonay”*

Hamarosan ígérethez is jutott, igaz nem Keszthelyre, hanem Csurgóra. Az irodalomtörténet sohasem kérdőjelezte meg jóbarátjának Édes Gergely nagyvázsonyi lelkésznek a költő édesanyjához 1805. november 15-én írt levele tartalmát: „... *azt az időt ama híres Kinizsi Pál temetési helyénél egy klastrom dűledékjei és a Bakony erdeje szélében, a tavasz kellemeit ifjúi érzéssel szemlélgetvén, míg nem azon közbe ő Festetics grófot levelezvén, meghívatott csurgói professzornak*”. A Keszthelyről Komáromba visszatérő költő itt értesült Lilla elvesztéséről. A házigazda verses önéletrajzában is így emlékezett:

„*Ő Nagyvázsonyban szintén kenyeremre szorult és
Ott hat holdnap alatt volt maradása velem
Míg nem csakugyan Csurgón neki jutna tanító
Szék, kicsináltattuk Festetics által előbb.*”²⁴

23 Koltai András piarista levéltárvezető közlése alapján.

1 Édes Gergely élete. In: *Vargha Balázs: Csokonai emlékek*. Budapest, 1960. 275.

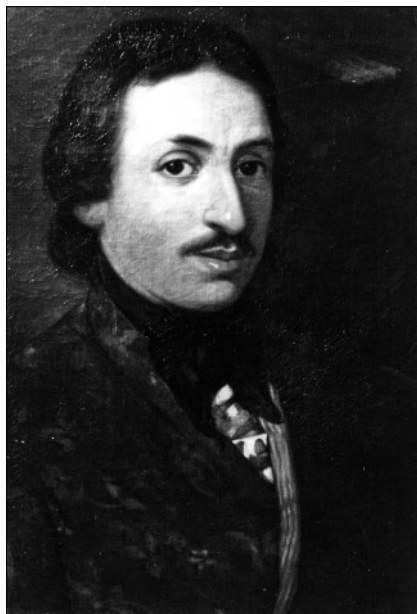
Az 1832-ben megjelent *Közhasznú Esmeretek Tárában* egyenesen arról olvashattak, hogy „1798-ban a nagy Festetics alkotta gimnáziumban oktatói széket tartta Csurgón, s megkérte Lillát, kivel nemrég Komáromban köte esmeretséget.”²

Haraszi Gyula (1860), Ferenczy Zoltán (1907), Csathó Kálmán (1924, 2002), Mészöly Gedeon (1940), Tápay-Szabó László (1941), Tótfalusi István (1966) életrajza is ezt a változatot vitte tovább. Csupán a Csurgót is jól ismerő szerzők, Kondor József, Héjas Pál, Boros Dezső, Vargha Balázs, Takáts Gyula, Bertók László tekintettek a tízhónapos csurgói tartózkodás előzményei, háttere mögé.

Még javában Komáromban volt, amikor 1798. január 22-én Festetics Györgyhöz írt levelében legalább két iskolára gondolt „... méltóztasson engemet valamelyik Oskolájában Professzorságra kegyelmesen felvenni...”³ Keszthelyről azonban elutasító választ kapott: „... a fel állított Georgiconban megkívánható Gazdaságbeli tanító, már Esztendeje, hogy helyben vagyon, a' kit is mind Szép tapasztalásaira, mind szorgalmatosságára nézve esmervén mostani hivatalyából el nem bocsáthat Eő Nga, többre pedig ezen tárgyban a kidolgozott Plannum szerint szükség nintsen.”⁴

A Csurgón őrzött, és az iskolai évkönyvekben közölt levelezés bizonyítja, vele csak az új professzor megérkezéséig számoltak. Csurgóra, gimnáziumára hízelgő változat mellett Bertók László, Vargha Balázs, Julow Viktor ötven évvel ezelőtti könyvében nagyobb hangsúlyt kap a keszthelyi Georgiconra vonatkozó ajánlat.⁵

Beteg, hideglelősen érkezett a Somogy vármegyei Csökölybe egykori debreceni diák-társához, Kiss Bálint lelkészhez. Útitársa a hedrehelyi iskolába meghívott Szokolai Dániel volt. Hiába volt az Édes Gergely által megörökített csurgói professzori meghívás, az állást csak többszöri kérés után foglalhatta el. Lehet, hogy Szokolay Dániel miatt. A csurgói tanárát Debrecenbe elkísérő tanítvány, Gaál László visszaemlékezése segít. Elképzelhető, hogy éppen az esperes miatt sértődött meg, hiszen fenntartásai voltak a személyét illetően, elsősorban Szokolai Dániellel fenntartott barátsága miatt. Tőle tudjuk, hogy Szentgyörgyi azért ellenezte az alkalmazását, mert Debrecenben tanuló fiától azt hallotta, hogy a poéták tanítását is valószínűleg azért vették el tőle, mert nem volt alkalmas tanítónak, ráadásul „még Szokolaynak is jó barátja, pedig Szokolai korhely tanító.”⁶ Ha Gaál László emlékezete e kérdésben pontos, és 1799 elejére és Szokolayra vonatkozik a leírt esemény, meg lehet érteni az esperes óvatosságát: „1799ben Febr. Hónapban az a Belső Somogyi Traktus Es-

Csokonai Vitéz Mihály portréja a csurgói református gimnázium dísztermében (Aggházy Gyula festménye, 1887)

2 Közhasznú esmeretek tára III. Pest, 1832. 455.

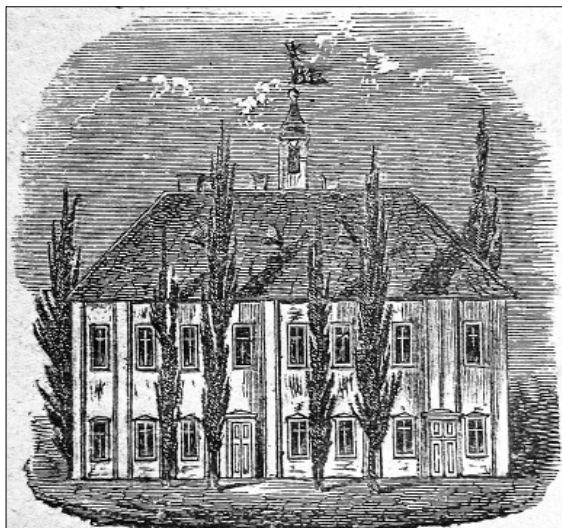
3 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: *Debreczeni Attila*. Budapest, 1999. 77.

4 *Vargha Balázs*: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1974. 181.

5 *Bertók László*: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1973. 124.; *Vargha Balázs*: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1974. 181.; *Julow Viktor*: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1973. 174.

6 *Vargha Balázs*: Csokonai emlékek. Budapest, 1960. 275.

perestje Nemes és Tiszteletes Szent Györgyi István, szokás szerint az eklézsiákat visitálván, Hedrehelyre is el ment, és vizsgálván az Oskolát, azt semmit érőnek találta, ennél fogva az Oskola Mestert kegyetlenül meg szidván, mint haszontalan embert, az Oskola Mesteri hivatalra nem tsak méltatlannak ítélte, hanem keményebb büntetésseli fenyegetés mellett szorosan meg parantsolta nekie, hogy Martius 12k Napjáig az Oskola Házból s az Ekkleziából végképpen ki takarodjon.”⁷

Az első oskolaépület, 1855 (Litográfia
– Nagy Sándor verseskötetének borítójáról)

kezett meg. Nem volt mit tenni, mint az alsoki lelkészt, Csépán Jánost kérték fel a tanítás folytatására. Külföldön, Jénában tanuló professzorokat, Császári Lósy Pált és Buday Pált keresték meg. Az utóbbi lemondott Császári javára, aki őszre ígerte érkezését. Ekkor vették számításba Csokonait. A fenntartó pedig óvatos lehetett vele szemben.

1798-ban Csökölyben „mindenszentek napján” írta a *Kifakadást*:

„Akárki mit felőlem mond,
Mind szél után bocsátom
Volt mindenkor, s lesz is bolond,
De volt, s lesz is barátom.
Béhunyom hát fülem, szemem,
Érzem tulajdon érdemem.”

Az indulatos kifakadás hátterét nem derítették ki pontosan.⁹ Még a Csurgót jól ismerő Vargha Balázs is csak annyit látott a versben: „1798 Szilveszter napján kutyarossz kedve lehetett.”¹⁰ A Festetics Györgynek 1800. december 19-én Debrecenből írt levél leszűkítheti

Hosszú hónapokig e két somogyi község, Csököly és Hedrehely volt az otthona, míg fel nem keresték Szokolaival egykori debreceni diáktársukat, Pálóczi Horváth Ádámot. A jeles bajomi dalköltő még aznap este bemutatta vendégét sógorának, Sárközy Istvánnak, akinél csaknem egy évig otthonra is lelt. A középbirtokos egyházmegyei gondnok, alispán szintén verselt, és messze földön híres könyvtárát nem szűnt meg dicsérni. Ekkor írta Csokonai a *Dorottyát*, amelyben említést tesz a híres Calepinus-szótárról.⁸ (A Sárközy-könyvtár 1912-ben a csurgói gimnázium tulajdonába került.) A tizenegy nyelvű szótárt Nagybjajomban láthatta és forgathatta a költő.

1798 őszén gondok előtt állt a hat évvel korábban alapított csurgói iskola. Benedek István professzornak felmondtak, mivel elhanyagolta a tanítást, a kiszemelt utód, Jezerniczky György pedig nem ér-

7 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. 77.

8 *Calepinus Ambrosius: Dictinarium undecim linquarum.* Basileae, 1627.

9 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 4. 1797–1799. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Budapest, 1994. 605.

10 Vargha Balázs: Csurgói vizsga. In: Csokonai, a víg poéta. Kaposvár, 1975. 35.

a találgatást: „a' vélem az előtt való esztendőbe illetlenül bánt Publicumnak jóval fizettem vissza.”¹¹ Az év elején most már Szengyörgyi István, sajnos ismeretlen keltezésű levélben fordult Csokonaihoz: „*Én tegnap Csokonait megpróbáltam, de semmiképpen rá nem beszélhettem, holott előbb maga nagyon kérte.*”¹² Ekkor sietett Csépnán István Nagyabajomba, ahova május 24-re, szombatra összehívta az egyházmegye vezetőit. Itt beszélték rá Csokonait, tegye félre sértődöttségét, és vállalja el a tanítást.

Csokonai minden bizonnyal ismerhette a kiszemelt professzor Császári Lósi Pál április 20-án Jénából Kazy esperesnek írt levelét, hiszen ezen a közgyűlésen fel is olvasták. A költőt is aznap kérték fel a tanításra. Ebben Császári szigorúan kijelölte az őt helyettesítő tanár helyét, mozgásterét: „*Minthogy már én le nem mehetek, csak akárki legyen az oskolában, mindegy, különben is elő kezdek mindent, és én helyettem ott más nem taníthat, jó lesz, ha addig leginkább a deák nyelvben gyakoroltatnak: a jövő télen pedig magam fogok Logicat és Metaphisicát tanítani, e mellett az egész Philosophiára való Introductiot Encyclopediával együtt.*”¹³ Csokonai tehát még aznap, a levél intelmeinek ismeretében érkezett Csurgóra.

A helyettesítést azonban vállalta volna Buday, aki el is indult Jénából Somogyba. Május 20-án Jénából keltezett levele aligha érkezett meg 24-re. Festetics György latin nyelven írt válaszát őrzí a gimnázium Nagykönyvtára. Eddig csak Boros Dezső ismertette kivonatolva.¹⁴ Egykori tanítványunk, Hoffmann Zsuzsanna azonban lefordította a hasonmás-változat számára. Ha megérkezik 24-ére a levél, Csokonaiból valószínűleg sohasem lett volna csurgói tanár. Közben a fenntartó meggondolta magát, az eredetileg ígért fizetésnél csak kevesebbet tudott volna adni.

Mivel tudtommal csak egyszer, a megyei honismereti könyvsorozatban jelent meg nyomtatásban, itt is a teljes levelet közöljük:

„*Keszthely, 1799. június 21.*

Igen Tisztelt Nemes Fiscalis Uram,

Általam Kivételes Módon Tisztelt Úr!

Hogy valamiképpen előadjam véleményemet a hozzám érkezett számos levélre, így most megírhatom, hogy Budai Úr nálam járt, és Somogy megyébe készül menni. Távol álljon tőlem, hogy valami olyan dolgot hozzak elő, ami új bonyodalmakat támaszt, teljes mértékben osztom Nevezetes Uraságod véleményét, én megnyugszom a Tiszetre méltó Tractus eljárásában, akár Csokonai Úr önként itt marad, vagy pedig idehelyezik Budai Urat egészen Császári Úr megérkezéséig, végül bármi is történik, én mindennel elégedett leszek. Ha teendőim megengedik, június végéig Csurgón lenni, ahol együtt több dolgot elintézhetünk. Ezzel igen tisztelt Uraságod barátságára bízom magam, és maradok lekötözöttje.

Igen tisztelt és Nemes Uraságod alázatos szolgálója

*Festetits György*¹⁵

A csurgói gimnázium Nagykönyvtára őrzí Sárközy Istvánhoz intézett egy hét múlva, június 2-án kelt levelét: „*A keresztyén regulát veszem fel a helyheztetésem maximául [alapevként] és aszerént így dolgozom – mintha mindég ebbe és így élnék s úgy könyörgöm a Tekintetes Urnak, úgy élek, mintha minden percben el is kellene innen költözni. Vitae*

11 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. 70.

12 *Csire István*: Vázlat Csurgó múltjából különös tekintettel az ottani reg gimnázium és egyház megalapítására. Csurgó, 1907. 134.

13 *Csire* 1907. 234.

14 *Boros Dezső*: Adalékok Csokonai csurgói tanárságához. (Studia Litteraria VII.) Debrecen, 1969. 100.

15 *Leveleskönyv*. Hasonmás kiadás. Budapest-Csurgó, 2000. 21.; vö. *Horváth József*: Csokonai csurgói Új-Hélikonja. (A Somogyi Honismeret Kiskönyvtára 4.) Kaposvár, 2005. 14.

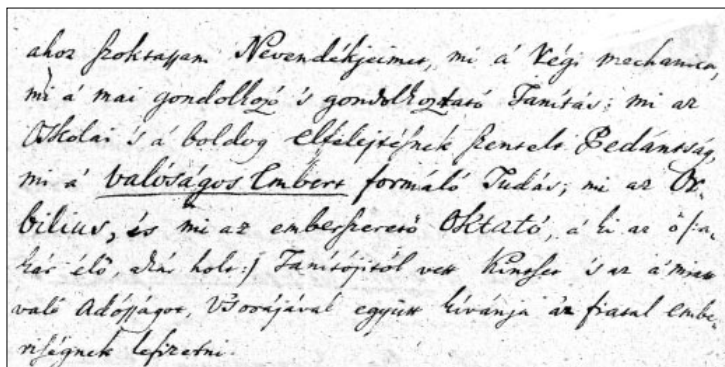
csurgóiensis summa brevis spem nos vetat inchorae longam!”¹⁶ (A csurgói tartózkodás rövid időtartama nem engedi a hosszú távú remény kialakítását!)

Fábrri professzor geográfiáját kérte, helyette az *Atlas Portalist* kapta meg Pálóczi Horváth Ádámtól. A munka harminc térképet tartalmazó kozmográfiai atlaszgyűjtemény. A gimnázium könyvtára e becses darabjának eredeti latin nyelvű bejegyzése Csokonaitól származik. Magyar fordításban: „A kiváló és nemes Horváth Ádám Úrnak, az előkelő Somogy vármegye törvényszéki táblája ülnökének, a híres Magyar Birodalomban a törvénykezésben mindkét jogtudomány fölesküdt ügyvédjének, ügyvédnek és földmérőnek önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. Június 12. Napján Csokonay M., saját kezével.”¹⁷

De ugyanezen a napon még három könyvet, a *Bibliothecae Rhetorum* kötetét vette „iskolai leltárba” a költő. Ezeket Csépan István gondnoktól kapta, aki a felkérését is kezdeményezte. Mindhárom kötet szerzője Gabriel Francesco Le Jay (1657–1734) francia jezsuita. A *Bibliothecae Rhetorum*-kötetek szöveggyűjtemény-voltuknál fogva oktató célt szolgáltak. A három csaknem teljesen egybehangzó bejegyzést is idézzük: „A kiváló és nemes Csépan István Úrnak, ezen tekintetes Esperesség és a Gymnasium vicekurátorának – sok peres ügy méltó ügyvédjének – önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. Június 12. Napján Csokonay M., saját kezével.” A Csokonai-irodalom csak

1994 óta tud róluk, miután Viola Ernő könyvtáros eljuttatta őket a kritikai kiadás szerkesztőjéhez, Debreczeni Attilához.¹⁸

Sárközy István lejött Csurgóra és megnyugodva tájékoztatta június 17-én az iskolaalapítót: „Hivatalombul annyi időcskét szakítottam, hogy itt való Oskola mostani állapotját megtekintsem, nagy örömmel tapasztaltam, hogy interimaliter substitutus [ideiglenesen megbízott] Csokonayai Úr

ahoz foktatjan. Reverendissimus, mi a Kéji mechanica, mi a mai gondolkodás és gondolkodású Tanítás; mi az Oskola; és a boldog Előlejárásunk Pénztári Bedánság, mi a valóságos Embere formáló Tudás; mi az Orb. bilivus, és mi az emberesítő Oklató, a ki az ópa. két élet, és holt; Tanítástól ves. kinevel és az a más való Adósságos, Vörösnével együtt kívánja az fiatal Embere néjének lefektetni.

Csokonai levele Sárközy Istvánhoz
(Csurgói Református Kollégium Nagykönyvtára)

a Tanulóknak helyes contentumokra [ösztönzésükre], és nem kevés épülettel jár kötelességében... s minden reménységet nyújt Császári Úr eljöveteleig maga felől.”¹⁹

Szentgyörgyi esperes is belátta tévedését: „Méltóságos Gróf, Nagyságos Uram! Örömmel taníttya Csokonai Mihály úr interimaliter a csurgói ifjakat, azok is nagy kedvvel tanulnak.”²⁰

A csurgói gimnázium gazdag iratanyagával együtt 1997-ben a beírási naplók is viszszerültek Pápáról Csurgóra. Sajnos, éppen az 1796 és 1800 közötti időszak hiányos.

16 Leveleskönyv. 15.

17 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Feljegyzések. Szerk. Borbély Szilárd – Debreczeni Attila – Orosz Beáta – Szép Beáta. Budapest, 2002. 571.

18 Uo. 569–571.

19 Horváth József: A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola. Budapest, 1992. 29.

20 Uo.

A Csokonait felváltó professzor 1800 márciusában ezzel a bejegyzéssel hidalta át a 4 éves úrt: „*A jelzett quadriennumban Rector volt Jakab József után, Benedek István a ki jött a debreceni Collegiumból 1796 juniusban, mellette subrector volt Tókos Sámuel, a ki hamarosan ott hagyta Csurgót. Benedeket is elbocsátotta a V. Tractus 1798 Octobr. Maradt az Oskolában Kovács István subrector. Egy ideig tanítani feljárt Alsokból Csépan János lelkész, de a ki e valóban terhes functióból kifáradva, az akkor Somogyban kóborló Csokonay Vitéz Mihályt nyerte meg a tractus interimalis professorul, ez szolgált 8 és fél hónapig, vagyis Császári Lócsi Pál megérkeztéig, azaz 1800 febr. 21-ig...*”²¹ Az 1800. év első feléve tanulóinak névsora, akiket Csokonai még február végéig tanított, viszont megvan. A kisebbek közül azok, akik még 1803-ban is az iskola diákjai voltak, kiket a költő Kovács István szubrektor tanítványai közül kiemelt, szintén szerepelnek. Mivel ismerjük a *Cultúrában* és a *Karnyónéban* játszó diákok nevét, pontosabbá válik, kiket tanított, kikre számított Csokonai, és ki őrizte hitelesen az emlékét.

A szüreti vakáció alatt végigjárta belső-somogyi barátait, elbúcsúzott tőlük; úgy tudta, megérkezik a várva-várt professzor, ő maga pedig elutazhat édesanyjához Debrecenbe. De nem jött meg, ő pedig maradt. A Csépan Istvánhoz írt levél hangvétele az iskoláért és diákért felelős pedagógusé: „*Én ugyan, mivelhogy leveleim is haza sürgetnek, a hivatalt is októberig a professor úr lejöttének terminusáig vállaltam, s csak holmimért jöttem vissza október végén: de tanítványim tekintetére s arra nézve, hogy a csurgói gimnázium ellenségei azt ne mondják, hogy két ősz közbe 3 tanítója volt, egyiket kitétték, másik megúnta, harmadik ott hagyta, a negyedik esztendő alatt ért le s a t., a tanításhoz fogtam, mellyet, ha szükség nincs reám, kedvetlenség nélkül félbehagyok.*”²²

Amikor eljött az ősz, az iskola épületéből az ellátásáról eddig is gondoskodó Nagy Gergele lakásába költözött. A tehetségesebbeket már a gimnáziumi tanulmányokra is felkészítette. Gaál László ismét a tanítvány, és immár a szobatárs hitelességével számol be a munkarendjéről is: „*Csokonai hasonlíthatatlanul viselte magát Csurgói interimalis ¾ évi tanítósága alatt. Lássuk rendit: nappal a rendes órákban tanítványai között volt, kellemelesen és mulattatólag tanította a különben száraz deák rhetorikát. Tanított egyebeket is – mint száraz tudományt, Botanicát, Historiát, természet historiát – mellyet tanítványi tőle gyönyörűséggel – sőt örömmel hallottak és tanultak – szerették Csokonait mint barátjokat, testvérjeket, attyokat, soha egyik tanítványát se bántotta, de ő sem tett se embertelenséget, se törvénytelenéget annyival inkább vétet – ha tanítványa gyengélkedett felfogásában, ott kezdette a világosítást, a’hol tanítványának fel fogható eszét állani észre vette – s a tanítvány örült útba vezettetésén – s nem volt oka el tsüggedni.*”²³

Csokonai magyar költészetet tanított magyar nyelven. A *magyar verscsinálásról közönségesen* címmel Toldi Ferenc adta ki először Gaál László hagyatékából. Tanítványai közül Gentsi Istvánt az irodalomtörténet is számon tartja. A mai Városi Múzeum emeleti szobájában a beteg Csokonai neki diktálta a *Cultúrát*. A költő Csurgón írt mindkét színdarabjának 1800. évi kézírata az ő keze írásával maradt ránk. A másolatot, mint „féltekenyen őrzött ereklyét” 1853-ban bekövetkezett haláláig megtartotta. Ekkor szerezte meg Körmeny Sándor esperes, és juttatta el Toldy Ferenchez.²⁴ Balogh István szintársulata még 1821-ben is

21 Vágó Pál 1800. március hónap. In Beírásai napló. 11. (Kézirat)

22 Csokonai Vitéz Mihály minden munkája I. Szerk. Vargha Balázs. Budapest, 1973. 845.

23 Csokonai emlékek. 433.

24 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek 2. 1795-1799. S. a. r. Pukánszky Kádár Jolán. 310.

talált Cultúra kéziratot. A két színdarabból 4-4 másolat maradt ránk Gaál László és Gentsi István kézírásával.²⁵

Csokonai előre megírt búcsúbeszédével, amely a *Cultúrához* csatoltan került az Akadémia kéziratárába, vált el tanítványaitól: „*Sajnálom, hogy el kell válnom tőletek, legjobban sajnálom pedig, hogy e kevés idő alatt nem oktathattalak benneteket, amint az én tulajdon lelkem esmerete parancsolja önmagának; hanem azzal az egy vígasztalással, vagy ha szabad, dicsekvéssel hagyjak itt benneteket, hogy amit tőlem tanultatok, mindazoknak, vagy egy, vagy más hasznát a közönséges életbe az oskolán kívül is használhatjátok.*”²⁶

Csokonai Gaál Antal mindkét darabjában főszerepet kapott. Unokatestvéréhez hasonlóan ő is követte egykori tanárát Debrecenbe. Gaál László visszaemlékezése szerint „1799-ben Gaál Antal Csokonainak öregebb tanítványai közül való volt. Ezt, a’ki 1802ben tavasszal Debretzenben ment a Philosophiára – Csokonai mint kedves barátját nem csak szivessen látta, de mikor otthon evett, Gaál Antalt is ebédjére sokszor a Collegiumból ki és elhivatta; és Gaál Antal is, ha Cs. otthon volt, egy hetet se tölthetett úgy el, hogy legalább recreatio napon Csokonait meg ne látogassa.” Gaál László a Toldy-féle összkiadás számára 42 oldalon, mintegy 1880 sorban írta meg visszaemlékezését egykori csurgói tanárára.

Verseit olvasták, már 1835-ben iskolai feladatként lemásolták, leveleit őrizték, illetve eljuttatták Toldy Ferenchez. A gimnáziumi önképzőkört Baksay Sándor alakította meg 1847-ben, amely 1881-ben felvette a Csokonai Kör nevet. Előadásokat tartottak, rendezvényeket szerveztek, hogy az összegyűlt pénzen megfestessék Aggházy Gyulával a költő országosan is számon tartott portréját. Miután elkészült, ünnepélyes külsőségek között avatták fel 1887. november 26-án. Az esemény fénypontja azonban a körvezető magyartanár *Csokonai Somogyban* című tanulmányának felolvasása volt.

Kondor József Csokonai-tanulmánya e tárgykörben alapmunka, messze megelőzve mindenkit. Ő helyből, Somogyból, nagy helyismerettel követni tudta a költő itteni tartózkodásának helyszíneit, és ami talán ennél is fontosabb, az itt írt művek kézíratainak sorsát. Szükségét érezte rögzíteni: „*Forrásaimra nézve meg kell említenem, hogy a Toldi Ferenc-féle összes kiadást használtam s tanulmányoztam át [...] de azért hivatkozom egyenesen a költő akadémiai s más kézírataira, mert ezeket a helyszínen magam is átvizsgáltam.*”²⁷

Gróf Festetics György sem kérdőjelezte meg csurgói tanári működésének eredményességét. Sárközy, akinél otthonra is talált, a Dorottya kapcsán jóindulatúan figyelmeztette, „*a világ gusztusára is adjon valamit*”.²⁸ Debrecenbe kerülve mindkettőjükkel levelezett. Minden Csokonai-életrajz és csurgói iskolatörténet kötelezően tartalmazza Festetics Györgynek a darabban elhangzott Rákóczi-nóta miatt tett feddő megjegyzését: „... ezt mondta Csokonainak köz tudomás szerént, kérem az ilyenekért – oskolánkat fundamentumustól elhányhatják vigyázzunk!” Csakhogy Gaál Lászlót érdemes tovább is olvasni: „*De hát azért nem kell gondolnunk, hogy ezért akár Sárközy akár a Gróf Cs.-ra nehezteltek volna, vagy hogy az éneket gúnyolták volna – éppen nem. Sőt bizonyos, hogy Sárközy barátilag bésülte, szerette – a Gróf pedig egyenesen azt javallotta S-árközynek és Csépan Fiskálisnak, hogy Cs.-t rendes professorság fel vállalására beszélnek rá – mert a Grofnak Cs. tetszett.*”²⁹

---

25 Héjas Pál: A csurgói evang. Reform. Főgimnázium rövid története. In: A csurgói Államilag segélyezett ev. Ref. Főgimnázium (XXXI.) évi értesítője az 1894-95. tanévről. 43–44-

26 Vargha 1975. 432–433.

27 Kondor József: Csokonai Csurgón. In: Két tanulmány (Csokonai és Lenau). Somogy-Csurgó, 1987. 25.

28 Csokonai emlékek. 26.

29 Csokonai emlékek. 438.

A Csokonai-pad a város legnevesebb zarándokhelyévé vált. A helyét hiteles visszaemlékezések alapján jelölték ki. Héjas Pál tanárt (1835–1911) Csokonai egykori neves tanítványához személyes kapcsolat is fűzte: *„Egyik tanítványának, Gencsi István – később udvarhelyi tanító, kit e sorok írója személyesen ismert – fia G. Ferenc (e sorok írójának tanuló társá) hallotta atyjától elbeszélgetni, hogy gyakran kivitte tanítványait a szabadba, s ott a gazdag, buja pázsiton maga köré gyűjtve őket egy-egy őshársfa tövében, a mostani „Prater”-től nyugatra – közvetlenül – elterülő lankás, akkor hársfákkal tele lejtőn, tehát nem a most u. n. Csokonai-ligetben, magyarázgatta a költészet s a szép természet bájait.”*³⁰

Ekkor még a gróf által épített „első iskola” épületében folyt a tanítás, és a „Csokonai-liget” is ide képzeltek, de amikor 1936-ban felállították a Csokonai-padot, egy későbbi diák, Máté Lajos által is megerősített helyen állították fel: *„Ezek a régi tanárok mutatták meg nekünk, most már nagyon is öreg diákoknak, azt a kupás helyet az iskola kertjében, ahol Csokonai tanítványai társaságában szívesen időzött. Én ezt a helyet mindmáig élénken emlékezetemben tartottam. Tehettem ezt annyival inkább, mivel csurgói diákságom utolsó esztendejében Fleischhacker tanárnál azon a helyen voltam szálláson, hol most az iskola parkos bejárata van, s így mindennap megfordultam a Csokonai-ligetben. Később Kulcsár Endre vőtársam csurgói, utóbb debreceni tanár lakott e házban, aki mint a magyar irodalom hivatott munkása, szintén sokat emlegette családi körben a Csokonai-ligetet, mely kertje végén terült el.”*³¹ Gády Lajos szobrászművész alkotását Dr. Écsy Ö. István epigrammájával 1936. szeptember 14-én avatták:

*Itt, ahol most zöld gyepe felett,
vén fák alatt e kis pad áll:
itt tanított s verselgetett
Csokonai Vitéz Mihály.*

Horváth József

**Csokonai Vitéz Mihály emléktáblája
a csurgói gimnázium aulájában
(Horvay János domborműve)**

30 Héjas 1894–95. 58.

31 Máté Lajos: Csokonai-liget Csurgón. A Csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium értesítője az 1936–37. iskolai évről. 9.

Átányi Ötvös Imre élete és karrierútja a Monarchia hadszervezetében

A Magyar Génusz Program keretében 2023. augusztus 12-én református szertartás szerint szülőfalujában megáldották Ötvös Imre síremlékét, amelyet nyolcvan évvel korábban a Hadimúzeum kezdeményezésére állítottak. Az emlékmű felújítása irányította újra a figyelmet a vezérőrnagy életére és karrierútjára.

Heves vármegyében a tömeges, birtok nélküli nemesítések kezdete és vége is Átányhoz kötődik. A 17. században itt már kialakult egy jelentős címeres nemesi csoport és az utolsó nemesi rangemelt is Átányhoz született: 1912. december 10-én az előnév és címer viselésére jogosító uralkodó kitüntetést *Ötvös Imre* (Átány, 1850. szeptember 29.–Átány, 1920. február 8.) kapta meg.

Az egykori múmolnár élete időről időre a figyelem középpontjába kerül. Ötvös Imre történetét először Nagy Kálmán dolgozta fel 1985–1987 között, majd katonai kartonjai alapján¹ Vörös Dezső is közreadta 1992-ben a *Honismeret*-ben.² Ezúttal a hagyományos biográfiaírás helyett a vezérőrnagy kultuszát száz éve életben tartó átányi közösség és a vezérőrnagy karrierútjának vizsgálatát választottuk.

Kevés történelmi szereplő kultusza töretlen. Ötvös Imre viszont ezen kevesek közé tartozik. Ennek oka Átány község nemesi alapú lokális elittudata.

A tömeges, címerrel történő nemesítési hullám a végvárvalóság mentén elhelyezkedő településeken történt a 17. században. Itt alakult ki a vagyónában, társadalmi presztízsében a birtokos nemességtől markánsan elkülönülő armalista csoport, amely nemzettudatában, értékrendjében a 19. században hídként kötötte össze a birtokos nemességet a kialakuló parasztsággal. Ez a kultúrákövetítő kismemesség már a 17. század közepén kialakult Átányban. A település 1658 és 1675 között a megye kuriális falvai közt szerepelt, majd elvesztette kiváltságait. A nemesek száma így is magas maradt, a II. József-kori népszámláláskor, 1784/87-ben 88 nemes férfit találtak a faluban, akiknek ősei zömmel a 17. században nyertek armalist.

A 19. századra a faluban kialakult egy olyan nemesi múlttudatú csoport, akiket megélhetésük, gazdálkodásuk már a paraszti réteghez kötött, de szokásrendjükben még őrizték a rendiség hagyományait. Ez a közösség lokális elittudatát a kollektivizálásig őrizte.³

A nemesi származású családok még Fél Edit 1950-es években zajló monografikus néprajzkutatásának időszakában is az átlagostól szélesebb ismeretekkel rendelkeztek az ország és a világ dolgairól.⁴ Aki nemes legényhez ment férjhez, azt megillette a templomban „*az első padba ültetés*”. Ezt nemesi széknak nevezték. Az asszonyok házasságkötésük után férjhezett nevük mellett megtartották lánykori nevüket is. Az előkelő születésű gazdaasszony egyenrangú volt a családban férjével, az asztalnál ura mellett ült, s naprakészen ismerte a gazdaság dolgait.

1 Hadtörténeli Levéltár. B 87/13095.

2 Vörös Dezső: Átány született: Ötvös Imre vezérőrnagy. *Honismeret*, 20. évf. 1992/1. 39–40.

3 Fél Edit és Hofer Tamás 1951 és 1965 között végezték monografikus néprajzkutatásukat Átányban. A másfél évtized alatt több olyan szellemi kultúrában és anyagi javakban megmutatkozó jellegzetességet tártak fel, melyek a község címeres nemesi közösségnek a továbbélő örökségei voltak.

4 Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korrekts parasztsok...” Hagyományos élet Átányon. Budapest, 2010. 43.

Az átányiak a környező falvak lakóival ellentétben erős nemzet tudattal rendelkeztek. Fontos volt számukra, hogy a hazára ne hozzanak szégyent. A nemzetet a honfoglaló magyaroktól eredeztették, ez alatt közös ősokeket is értettek. A családi kapcsolatok őrzésének nagy jelentősége volt. A rokonságot ágak, hadak és nemzetség alapján tartották számon. Az ágakat lefelé, felfelé és oldalirányban öt generációig ismerték. Az apai ághoz csak a vérrokonok tartoztak, az atyafisághoz sorolták az anya családjának harmad-, negyed- és ötödízig való rokonait.

A nemesi múlt öröksége tehát még száz évvel azután is élő volt, hogy Ötvös Imre 1850. szeptember 29-én megszületett.

Ötvös Imre parasztszülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Nagypapja, Ötvös Gergely 1774-ben Átányban született, és özvegyember volt, amikor 1807-ben feleségül vette Vadász Annát. Gyermeük Ötvös Gergely (1813–1866), aki 1832-ben kötött házasságot az átányi Tóth Máriával (1813–1881). Tóth Mária húsz év alatt hét gyermeket szült: az egy éves korában elhunyt Gergelyt 1834-ben, Juliannát 1837-ben, a felnőtt kort megélt Gergelyt 1839-ben, a szintén egy évet élt Jánost 1844-ben, a húsz éves koráig élt Jánost 1846-ban, Imrét 1850-ben és Máriát három évvel később, 1853-ban.

A gazdaság várható örököse az idősebb fiú, Gergely lehetett, Imre ezért a négy elemi elvégzése után műmolnár mesterséget tanult, majd a faluban al- és főmolnár volt.⁵ 1871-ben rendes sorozással került a hadseregbe, amely a modernizáció korában már egy paraszti családban született fiúnak is karrierút lehetőséget kínált.⁶

1872-ben létrehozták a magyar nyelvű tisztképzést a Ludovika Akadémián. A törzstisztek katonai ismereteket és gyakorlatokat oktattak, a polgári tanárok az általános műveltséget erősítették. A tisztképzés célja több volt, mint egy magyar nyelvű tiszti réteg kialakítása: az akadémia megszervezése egyfajta állami adminisztrációhoz kötődő magyar elit születésének pillanata volt.

A Ludovika képzési rendjét 1883-ban módosították, az eddigi két tanfolyam háromra bővült: a tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam mellett elindult a szabadságolt állománybeli tisztképző tanfolyam és a felsőbb tiszti tanfolyam. A tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam ekkor már négy évfolyamos iskola volt, amelyre évenként hatvan növendéket vettek fel. A fiatalokat a sikeres záróvizsga után hadapródokká nevezték ki. Ezzel az átszervezéssel a Ludovika valódi középfokú katonai nevelőintézeté alakult. A tanterv is a közös hadsereg hadapródiskolájához lett hasonló: az oktatott tárgyak között általános műveltségi, katonai szakismereteket nyújtó elméleti és gyakorlati tárgyak szerepeltek. A tanévet záróvizsgával fejezték be a növendékek, akiket olyan erkölcsi és viselkedési normák szerint képeztek, hogy a tiszti pálya rangja emelkedni tudjon. 1892 után az itt végzett hallgatókat hadapród-tiszthelyettessé nevezték ki. 1895-től hangsúlyt helyeztek arra is, hogy a növendékek elsajátítsák a társasági élet és társasági kapcsolatok normáit. A Ludovikán folytatott magas szintű oktató-nevelő munka és a haderő létszámának folyamatos

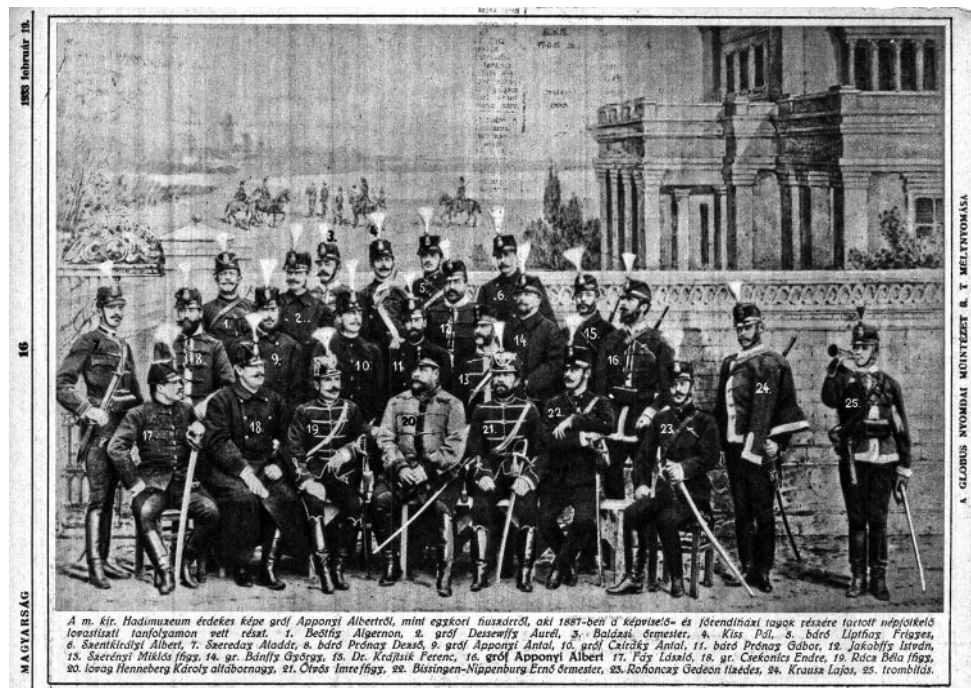
---

5 A műmolnárok gépesített malmokat működtettek.

6 A kiegyezés és az első világháborút lezáró békediktátum közti időszakot a modernizáció idejének tekintjük. Határai nem köthetők konkrét évszámokhoz, vagy történelmi eseményekhez, mert a társadalom változása permanens. A polgári társadalomnak már a rendi korszakban is voltak előzményei, a polgári mentalitás pedig túlélte az első világháborút. A klasszikus polgárosodás időszaka a 19. század második fele a 20. század első harmada, vagyis politikátörténetileg a dualizmus. Ez az időszak egyben a modern nemzet születésének ideje is.

növelése tette lehetővé, hogy 1897-re a Ludovika Akadémia valóban a nevének megfelelő, a bécsújhelyi Mária Terézia Akadémiával egyenrangú, felsőfokú tanintézetté váljon.

A hadsereg a 19. század utolsó harmadában már élethivatást és karrierutat kínált társadalmi helyzetétől függetlenül azoknak, akik sorkatonai idejüket részben vagy egészben letöltötték. Ötvös Imre katonai pályafutásának kezdete tehát egy olyan időszakra esett, ahol a modernizálódó államban új perspektívák nyíltak azok számára is, akiknek a rendi társadalom keretei közt még erősen behatárolt volt a mobilitásuk.

Ötvös Imre 1887-ben, egy csoportképen gróf Apponyi Alberttel

(Ötvöst a 21-es, Apponyit a 16-os szám jelzi

– Magyarország képes melléklete, 1933. február 19. 16.)

Ötvös előmeneteléről és jelleméről csak katonai törzslapja alapján következtethetünk. Feletteseivel szemben tisztelettudó volt, szó nélkül végrehajtotta a kapott utasításokat. A lovak szeretete végigkísérte életét. Az ezredfordulón vagyona nem volt, csak két saját lova. Anyagi viszonyai rendezettek voltak, ami adósságtól és váltóktól mentes életformát is jelentett. Ez a jellemzés egész életében igaz maradt. A fiatal katona a három éves kötelező katonaidő letöltése után 1874/75-ben elvégezte a jászberényi lovas előkészítő tanfolyamot, a következő évben a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát, majd egy év kihagyás után a jászberényi lovas tisztképző tanfolyamot. Érdeklődését mutatja, hogy a jászberényi, többnyire gyakorlati oktatással járó tanfolyamokat jeles eredménnyel fejezte be, míg a Ludovika Akadémián csak jó minősítést ért el.

Ötvösnek műmolnárként rendelkeznie kellett valamiféle technikai ismerettel, műszaki érdeklődéssel. Ennek ellenére mégsem érzett késztetést arra, hogy a tüzérségnél is próbá-

ra tegye katonai képességeit. Talán ingerszegény gyermekkorra is hozzájárulhatott ahhoz, hogy sok érdeklődést nem tanúsított a világ dolgai iránt. Az országnak csak azokat a tájait ismerte, ahol katonai szolgálatát töltötte. Kivételt képzett az Isztria nyugati tengerpartja, ahol magánúton járt és meglátogatta Fiume és Trieszt kereskedelmi kikötőjét, valamint Pola (ma: Pula, Horvátország) hadikikötőjét. Törzslapjának „különleges ismeretei” rovata mindvégig hiányos maradt, felettesei úgy látták, nincs különös képessége, tulajdonsága, mely alkalmassá tenné őt speciális feladatok ellátására.

Családi indíttatásának egyik következménye lehetett, hogy nehezen tanult idegen nyelveket. Magyarul jól írt és olvasott, viszont a német nyelvet élete végig sem sajátította el tökéletesen. Az ezredfordulóig csupán a vezényszavakat ismerte. A Monarchia közös hadseregének vezénylési nyelve viszont a német volt, s ez a hiátus komoly gondot okozott előrelépésében. Tíz évet várt arra, hogy II. osztályú századosból őrnagy legyen, s ezen idő alatt minden esztendőben rákerült a törzslapjára a német nyelv ismeretének hiánya. Még 1906-ban is azt írták róla, hogy a német nyelvet tökéletlenül tudja. Az 1908-ban készült, akkor már 58 éves Ötvös Imre csak „a szolgálat igényeinek megfelelően írt és beszélt németül”.

A nyelvtudás hiánya kezdetben talán nem is volt akadálya annak, hogy sikeres katonai karrierben reménykedjen. 1883-ban viszont módosították a Ludovika Akadémia képzési rendjét. A Ludovika Akadémia valódi középfokú katonai nevelőintézeté alakult. Az oktatott tárgyak között ekkor már általános műveltségi, katonai szakismereteket nyújtó elméleti és gyakorlati tárgyak is szerepeltek. A növendékeket olyan erkölcsi és viselkedési normák szerint képezték, hogy a tiszti pálya rangja emelkedjen.

Az átalakulás után 1886-ban Ötvös Imrét új feladattal bízták meg. Az altisztképző iskolába került parancsnoknak, ahol négy és fél éven teljesített szolgálatot. Ebben az időszakban „kitartó és szorgalmas” volt, de különösebb képességeiről nem történt említés. 1890-ben a Ludovika Akadémia kinevezett lovaglótanára volt. Miután az intézet képzési szintje 1892-ben újabb fokozatot lépett, 1893-ban az uralkodó formális köszönetet mondott eddigi munkájáért, de többé nem tartottak rá igényt.

A katonai ranglétrán lassan haladt: 1901-re érte el az őrnagyi kinevezést, 1903-ban lett alezredes, 1906-ban ezredes, 1912. május 14-én pedig vezérőrnagyi rangot kapott, s még ez év december 10-én, 43 év szolgálati idő után formálisan nemesítette az uralkodó.⁷ A vezérőrnagyi kinevezés már a rangemelés előzménye volt, hiszen a Nagy Háború előestéjén Ötvös Imre „csak” a Debrecenben állomásozó 2. és a 9. honvéd huszárezredből álló 4. honvéd lovasdandárnak a parancsnoka volt.

Rangemelése egy katonai életút lezárása volt. A nyugdíjazás oka, hogy az első világ-háborúban tehetséges, fiatal és kimagasló katonai képességekkel rendelkező tisztekre volt szükség, s ennek a kritériumnak az akkor már 64 éves katona nem felelt meg. Ráadásul úgy töltött el 43 évet a hadseregben, hogy háborúban sem járt. Hiába reménykedett abban, hogy katonai pályafutását altábornagyként fejezheti be. A szolgálat befejezése után kapta meg a Lipót-rend lovagkeresztjét,⁸ s nyugállományba helyezték. Ezután tért haza szülőfalujába, Átányba.

7 A modernizáció korában köznemesi rangot alig több mint 2000 ember kapott. A dualizmus időszakában nemesítést nyertek 31%-a a honvédség kötelékéből, 21%-a az állami hivatalnokok közül került ki, tehát a rangra emeltek több mint fele az állami adminisztráció tagja volt. Az állam tehát még ekkor is jelentősen hozzájárult saját lojális elitjének megerősítéséhez. A lojális elit egyik tartópillére pedig a fennálló rendet megőrző és állami (uralkodói) akaratot érvényre juttató hadsereg volt.

8 Az Ujság, 13. évf. 1915. jan. 2. sz. 10.

Ötvös Imre sírjánál 1943-ban (Magántulajdon)

natúra a modernizáció előtt nem volt feltétele a rangemelésnek. Ekkor azonban a magas kitüntetéshez már nemcsak személyes érdemekre, de társadalmi felelősségvállalásra is szükség volt. A mecenatúrában elkülönültek a vidéki és a városi, a női és férfi szerepek. A sikeres életutat tehát a jó párválasztás is segítette. A tudatos karrierút állomása volt a kapcsolatrendszer is. A mecenatúra hatékonyabb volt, ha ezt a rangemelést kérő családjával együtt gyakorolta. A házasságban élők jobban tudtak reagálni a társadalmi elvárásokra. A családalapítás ezért fontos volt a rangemelésig vezető karrierút alakításában. A kizárólagos nemesi rokonságnak viszont csak akkor volt jelentősége, ha a történelmi személy dinasztiaalapításra törekedett. A társadalmi felelősségvállalást, a mecenatúrát már a címeradomány előtt elismerték.⁹

Egy katonai életút elismerésének ilyen feltételrendszere nem volt. Harminc év tényleges szolgálat és az ellenséggel szemben igazolt egy hadicselekmény, vagy negyven év példamutató magaviselet elegendő volt a címeradományhoz.¹¹ Ötvös Imrének 43 év kifogástalan katonai szolgálatát ismerték el 1912-ben, vagyis az oklevéllel nem egyetlen kimagasló tettet, hanem egy életutat ismertek el.

Ötvös Imre élete nem egy kimagasló karrierút. Ellenben ha figyelembe vesszük, hogy a társadalmi közép¹² nemesi identitású és törvényesen nemesi címet viselő csoportjába, sőt Átány lokális elitjébe emelkedett, akkor mégis figyelemreméltó.

9 A modernizáció korának nemessége három csoportból tevődött össze. Először is azokból, akiknek a családja már a modernizáció előtt is nemes volt. Ezt a nagyjából 700-800 ezres tömeget gyarapította a Ferenc József és IV. Károly által adományozott vagy megerősített 2192 nem főnemesi cím. Azokra is nemes emberként tekintettek, akiknek csupán családi hagyományában, külső reprezentációjában élt az előkelő múlt, de ezt hitelt érdemlően iratokkal már nem tudták igazolni.

10 *Szuromi Rita*: Tradíció vagy megújulás? A nemesség mentalitásának változása(i) a rendiség felbomlásától napjainkig, hevesi- és tiszafüredi családtörténetek tükrében. Doktori disszertáció. Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2022.

11 *Ólyvedi Vad Imre*: Nemességi könyv. Szeged, 1930. 343.

12 Társadalmi közép: az ipari és mezőgazdasági munkások, valamint az arisztokrácia közti konglomerátumot nevezzük Tomka Béla kutatásai alapján társadalmi középnak annak érdekében, hogy elkerüljük az osztályok és rétegek használatát. Felfogásunkban a társadalmi közép nemesi identitás alapján szerveződött kollektívumát tekintjük nemesi identitásközösségnek. Magatartásuk, értékrendjük, életstílusuk megkülönbözteti őket a polgárságtól.

Mindezt alátámasztja házvezetőnője keresztlányának visszaemlékezése is. *„Nem volt túlságosan barátkozó, de azt nagyon szerette, ha őt látogatták a rokonai. Azt mondta, hogy ha ő mindenkit meglátogatna, sohasem pihenhetne. Márpedig ő nyugdíjasként költözött haza. Szeret olvasni, levelezni, pihenni. Mindennap hideg vízben mosakodott az udvaron, télen is, utána tornázott keményen. Ezt a Ludovikán keményen megkövetelte a fiataloktól, de önmagától is. Amíg bírja, így teszi. Nagyon mértéktartóan reggelizett, tojás, hús, szikkadt kenyér, torma, hagyma kolbász, szalonna volt a reggelije, az előre megbeszéltek szerint. Később hétről hétre, napra nap minden ismétlődött. Az ebédelésnél ugyanígy történt. Minden hétfőn, minden kedden ugyanaz. Szerette a gyermekkori ízeket. Évenként egyszer, kétszer, jöttek hozzá a régi tisztársai látogatóba. Mind idős urak voltak. Ezeket az eseményeket, óriási készülődés, szervezés előzte meg. Ezt mind ő maga rendezte. Ilyenkor az ebédlőben terítettek. Gyertyával és díszes szalvétákkal feldíszított asztalokat ültek körbe az urak. Korábban szakácsok jöttek idegenből, akik napokig különös dolgokat főztek, feketébe öltözött pincérek szolgálták fel az ételeket. Előtte mindig vadászni mentek. A hajtókat is meghívta előre. Ők hozták haza a lelőtt állatokat. Meg is nyúzták őket. Azt is megfőzték a szakácsok. Ám nagyon hódoltak a disznótoros dolgoknak is. A végén a finom borok, kávék, rétesek után nagy hahotázások között ismerték el, milyen jó a paraszti konyha. Rendes hétköznapiokon csendesen, szinte észrevétlenül élt, a szalon asztalánál étkezett. Sétára hajnali sötétben indult, s visszaért, mire világos lett az égbolt körülötte. Ekkor már a keresztanyám várta a reggelivel. Mire a postás idáig ért az újsággal, már pihent is egyet. Néha, néha vele is megtörtént, hogy ő is elutazott egy-egy összejövetelre. Ha temetésre utazott, katonai díszpompába öltözött. Egyébként észrevétlenül élt. Vasárnap templomba ment, hétköznapi meglátogatta egyszer a pap, ritkán a jegyző. Egyiket sem ő kérte. Ők érezték magukra nézve kötelezőnek. Úgy vélték, hogy úgy illendő.”¹³*

Ötvös Imre élete egy olyan korszakra esett, amikor a szerveződő magyar hadsereg már karrierutat kínált a paraszti származású fiataloknak is. Egy idő után azonban már nem voltak elegendők a testi képességek, az előrelépéshez már jó szellemi képességekre, érdekérvényesítésre és kapcsolatokra is szükség volt. Ötvös Imre katona volt, aki soha nem járt háborúban. Tanárként lehetőséget kapott a Ludovikán, ám mégsem lett a katonai elit tagja.¹⁴ Pályájának kezdete a magyar tisztképzéssel kezdődött és az első világháborúval fejeződött be.

Ötvös Imre felújított sírja, 2023

13 Kertészné Galvács Éva (szül: 1934. Átány) adatközlése 2023 augusztusában, aki kislánként még részt vett Ötvös Imre síremlék avatásán. Az adatközlő nagyanyjának, Galvács Istvánné Ötvös Juliannának édestestvére volt a vezérőrnagy.

14 A két világháború között a katonai elit egy szűk, zártkörű csoport, a századostól a tábornokig. A gazdasági élettől és a politikától tudatosan elhatárolódtak, ahogy társadalmi kapcsolataikat is a hadseregen belül alakították ki. (Gyáni Gábor – Kővér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998. 207.) Ennek alapján a Horthy korszakban Ötvös Imre a katonai elithez tartozott volna, ám a Monarchia időszakában még lényegesen nyitottabb volt a katonai felsővezetés és széles körű civil társadalmi kapcsolatokra. Tagjainak érvényesülését meghatározta az életmód, a műveltség és az előkelőség.

Emlékezők csoportja Ötvös Imre sírjánál, 2023

Különös módon katonai karrierjének végét az első világháború kitörése okozta, emlékének fennmaradását pedig a második világháborúnak köszönhette. 1943-ban a fiatalok hazafias nevelése, a militarizmus szellemiségének erősítése prioritást élvezett még olyan kis falvakban is, mint Átány. Ezért kezdeményezte a korabeli hadimúzeum a honvédséggel együtt, hogy méltó emléket állítsanak az egyszerű közlegényből tábornokká lett Ötvös Imrének.¹⁵ Emlékét egy olyan korszak őrizte meg, ahol a fegyverektől várták az első világháborúnak és következményeinek a revízióját, amikor olyan történelmi helyzet állt elő, amikor a nemzethez hű munkásokra volt szükség.

Szuromi Rita

15 nt: A közlegényből tábornoki rangra emelkedett átányi Ötvös Imre síremlékét ünnepélyes kiülsőségek között avatta fel a honvédelmi miniszter képviselője Átány községben. Magyar Élet, 5. évf. 1943. nov. 23. 265. sz. 3.